

Тема 1. Фольклор і фольклористика

1. Поняття фольклору, його специфіка
2. Особливості розвитку української фольклористики XIX – XX століття. Найвідоміші дослідники
3. Історичні етапи розвитку фольклору
4. Жанри фольклору

1. Знання і розуміння фольклору свого народу – джерело розуміння рідної культури, літератури, побуту й етнографії, традицій та обрядів тощо, навіть частково національної свідомості й того, що ми називаємо ментальністю – своєрідного способу мислення й духу, властивого винятково певному народові.

Фольклор – *усна народна творчість*, народна словесність, яка виникла, певно, ще тоді, коли людина почала спілкуватися з собі подібними і використала для цього власну фантазію й образність. У творенні фольклору протягом багатьох століть брали участь численні покоління, тому він як явище культури є складним і синтетичним. Фольклор дає матеріал для вивчення не лише фольклористам – вченим, а й мовознавцям (історикам мови, діалектологам), літературознавцям, психологам, філософам та іншим науковцям. До появи писемності усна творчість народу (будь-якого) була єдиною формою передачі інформації, знань, звичаїв, народної етики, моральних цінностей.

Фольклор відрізняється від художньої літератури тим, що його твори різних жанрів не мають і не можуть мати конкретного автора, вони набагато об'єктивніші в тому плані, що передають загальнонародні, національні уявлення про добро і зло, справедливість і обман, про любов і зраду та про інші поняття (конкретні й абстрактні), якими живе народ. У порівнянні з твором усної народної словесності літературний твір певного автора відображає погляд на світ і життя конкретного письменника і є суб'єктивним.

З появою писемності фольклор не зник, не занепав, а просто почав змінюватися, існує й успішно витримує конкуренцію з потоком офіційної інформації він і сьогодні. Кожна історична епоха, суспільний устрій, державні події знайшли своє втілення в усній народній творчості, якій

властиві і трагедійні нотки, і гумористичні в залежності від того, про які явища чи події, чи навіть осіб, йдеться у фольклорному творі.

Таким чином, *фольклор – це явище колективне й анонімне, варіантне й традиційне*. Тобто якщо у певного твору первісно й був автор, то в процесі передачі твору від оповідача до слухача і так далі кожен охочий міг додати щось від себе, хоча сюжет традиційно зберігався як основа. Фольклорні твори можуть бути насичені діалектизмами, жаргонізмами, професіоналізмами та іншими видами лексики, за якою проглядається географічне місце утворення, історична доба, соціальне середовище тощо.

2. Протягом тривалого часу фольклор не вивчався і не збирався. Чи не першим вченим чоловіком в Україні був філософ і письменник Г. Сковорода, який використовував елементи фольклору в своїй творчості і заговорив про важливу виховну роль усної народної творчості в житті суспільства.

Особливий інтерес до фольклору виник на початку ХІХ століття, коли з Європи в Україну прийшли віяння романтизму. Поважні добродії, професори брати Грімм, наприклад, прославилися в той час у Німеччині тим, що стали збирати й друкувати народні казки. В Україні творчістю народу цікавилися такі науковці:

М. Цертелев («Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819р.); *М. Гоголь* («О малороссийских песнях» (1834р.); *М. Костомаров* («Об историческом значении русской народной поэзии» (магістерська дисертація), «Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народной поэзией», «Славянская мифология»); *О. Бодянський* («О народной поэзии славянских племён») та інші.

У більшості своїх наукових праць *О. Бодянський* наголошував, що використання фольклору письменниками є ефективним засобом удосконалення літературної мови. Наприклад, рецензуючи у 1834 році збірку «Малороссийские пословицы и поговорки, собранные В.Н. Смирницким» (Харків), *Бодянський* наголосив на важливості збирання й систематизації фольклорного матеріалу для подальшого глибокого вивчення і використання в художній практиці.

Вагомий внесок у збирання і дослідження фольклору зробив ректор нововідкритого Київського університету *М. Максимович*, який видав відому фольклорну збірку «Малороссийские песни» (1827), матеріали якої стали джерелом творчості багатьох письменників. У передмові до збірки *М.*

Максимович підкреслив, що народні пісні й думи можуть бути основою для пізнання «событий действительных».

Пізніші праці М. Максимовича – збірки «Украинские народне песни» (1834) та «Сборник украинских песен» (1849). У передмові до них науковець висловив думки про змістову і жанрову специфіку українського фольклору, стильову специфіку дум і козацьких пісень. Цінним було також твердження про те, що українські кобзарі виступали своєрідними речниками високих моральних якостей, несли певну історичну місію. Ця думка збігалася з поглядами Т. Шевченка («Перебендя»).

Відомим фольклористом був і *Ізмаїл Срезневський* – професор Петербурзького університету. Ще навчаючись у Харківському університеті і захоплюючись романтичною літературою, Срезневський під впливом ідей Гердера і діячів слов'янського відродження почав збирати пам'ятки українського фольклору, матеріали з історії Запорозької Січі. Він створив навіть гурток, метою якого було використання лексичних, стильових, образних засобів фольклору для створення нових літературних форм, для власної художньої творчості. У цей період (20 – 30-ті рр. ХІХ ст.) активно збирався і досліджувався фольклор діячами «Руської трійці» в Галичині. Так, наприклад, другий розділ «Русалки Дністрової» (1837) мав назву «Пісні народні» і складався з народних пісень у записах галицьких фольклористів. Вступну статтю до розділу написав І. Вагилевич («Передговор к народним пісням»), він наголосив на духовному багатстві українців, дав характеристику пісень, з'ясував їхнє походження, жанри, назвав обряди, якими ці пісні супроводжувалися тощо.

Активним збирачем і дослідником фольклору був *Пантелеймон Куліш*, автор і упорядник двотомної збірки фольклорно-історичних та етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси», яка, з'явившись у 1856 – 1857 рр. у Петербурзі, викликала подив і захоплення. Видавець і російський учений С. Аксаков писав про неї: «Записки о Южной Руси» друкують з насолодою не тому, що в них є моє, а й тому, що передаю світові пам'ятки духу народного, яким у моїх очах нема ціни». Етнографію і фольклор П. Куліш вважав джерелом пізнання народного життя, народного побуту. Він високо оцінював орієнтацію письменників на усну поетичну творчість, на народну мову. Закликаючи прислухатися до розмаїтості фольклорної оповіді, до всіх елементів «простонародної» вимови, Куліш у статті «Простонародность в украинской словесности» писав: «По ним и писатели, выступившие уже на своё поприще, будут проверять свой язык, тон, вкус и самый строй мысли.

Эта полная свежих жизненных соков почва даст в своё время богатейшие плоды». Проте Куліш водночас застерігав проти надмірного захоплення стилізацією фольклорних матеріалів.

Багато цінної пізнавальної інформації про український фольклор та порівняльну його характеристику з російським фольклором зустрічаємо в працях *І. Нечуя-Левицького* «Непотрібність великоруської літератури для України і для слов'янщини» («Сьогочасне літературне прямування») та «Українство на літературних позвах з Московщиною», в яких автор на основі психологічного аналізу зразків українських і російських народних пісень дотепно і влучно характеризує світогляд, звичаї, етику й мораль двох дуже різних народів, в яких одні й ті ж самі образи-символи можуть мати прямо протилежні значення.

У 70–80х рр. XIX ст. дуже серйозним фольклористом був *М. Драгоманов*, який у 1867 році разом зі своїми товаришами вирішив укласти й видати кілька збірок української етнографії та народної творчості. Так з'явилися дві збірки українських казок і два збірники пісень – до речі, єдине, що в часи дії валуєвського циркуляру можна було видавати українською мовою.

Наслідком тривалої і старанної роботи *М. Драгоманова* і професора Київського університету *В. Антоновича* стали два універсальні томи «Исторические песни малорусского народа» (1874 – 1875) з ґрунтовними поясненнями й коментарями фольклорної спадщини від X до XVII століття – від етносу дружинного й князівського періодів до козацьких часів *Богдана Хмельницького* включно. З приводу появи цієї колосальної праці *М. Драгоманов* писав: *«Изучение богатой и прекрасной украинской народной словесности, а особенно политических песен, которые представляют собою поэтическую историю украинского народа, рассказанную им самим, заставило меня крепко полюбить этот народ и пережить всеми силами души все частности украинского вопроса в России и Австро-Венгрии. Исследование же песен о борьбе украинцев с турками сравнительно с такими же песнями народов балканских заставило меня вдуматься в так называемый восточный вопрос, а всё вместе приводило меня к мысли о необходимости широкой постановки федерально-демократического вопроса во всей Восточной Европе».*

Таким чином, *М. Драгоманов* вважав, що знання і розуміння фольклору полегшує розуміння історичних процесів та взаємин між різними народами.

М. Драгомановим були видані також «Малорусские народне предания

и рассказы» (Київ, 1878), «Нові українські пісні про громадські справи», «Політичні пісні українського народу XVII - XIX ст.» (з коментарями М. Драгоманова, Женева 1883, 1885).

Стимулом до фольклористичних та літературознавчих досліджень М. Драгоманова була потреба показати перед Європейською громадськістю злочинність Емського указу царського уряду 1876 року.

Збирав і досліджував фольклор і *Іван Білик*. Він видав фольклорні збірки казок, чумацьких пісень, супроводжував їх власними передмовами, в яких популяризувались кращі зразки усної народної творчості. І. Біликові належить серйозна праця «О чумаках і чумачестве», яка становить першу спробу осмислення багатства тематичного різновиду соціально-побутової пісні.

Неможливо переоцінити внесок у фольклористику *Івана Франка*, який ще учнем гімназії збирав зразки усної народної творчості у свої перші збірники і в міру можливостей друкував їх у журналах і газетах, у наукових і науково-художніх виданнях. Найпоказовішою для І. Франка в його зверненні до народної творчості є стаття «Жіноча неволя в руських піснях народних» (1883). Відзначаючи шанобливе ставлення руського (українського) народу до жінки, що свідчило про його високу культуру, автор праці підкреслював, що недоля, про яку співається в українських піснях, «основана не на грубих та варварських обичаях народних, що чуття і здоровий розум народу супротивляються їй, що особливо жіноцтво дуже живо і виразно почуває всю ненормальність свого положення, але її викликає не що друге, як тиск поганих обставин економічних на життя родинне...».

Фольклор збирали і досліджували також І. Житецький, О. Потебня, М. Старицький, М. Лисенко, С. Васильченко, Леся Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, Д. Яворницький, М. Сумцов та інші.

Названі вчені досліджували не тільки фольклор як явище духовної культури, а й вивчали діяльність виконавців народних дум та пісень.

На початку XIX століття збирачі й видавці українського фольклору (А. Метлинський, М. Максимович, І. Срезневський та ін.) мало звертали увагу на особу співця-виконавця. У той час про бандуристів, кобзарів та лірників нічого не писали, а під текстами пісень і дум не зазначали, від кого їх записано. Відомості про виконавців почали фіксувати лише з середини століття. Тоді ж, у 50–ті роки XIX ст. було зроблено спробу записувати від

кобзарів не лише тексти, а й мелодії. Серед найвідоміших кобзарів та лірників ХІХ – початок ХХ ст. слід назвати таких як:

Андрій Шут, Андрій Бешко, Іван Романенко, Архип Никоненко, Остап Вересай, Іван Кравченко–Крюковський, Федір Гриценко–Холодний, Михайло Кравченко, Федір Кушнерик, Єгор Мовчан, Павло Носач, Аврам Гребінь, Євген Адамцевич, Володимир Перепелюк та ін.

З первісних часів кобзарства, в добу козаччини такими співцями ставали незрячі козаки, які могли втратити зір у битві з ворогом чи були осліплені при спробі втекти з неволі чи турецької каторги. Їх не можна ототожнювати з жебраками, адже вони не просили ласкавого хліба, а отримували винагороду від слухачів за своє виконавське мистецтво. Серед кобзарів були співці-виконавці, співці-імпровізатори та співці-автори нових творів.

Серед кобзарів-авторів був і знаменитий Остап Вересай, з яким були знайомі майже всі згадані дослідники-фольклористи, уродженець Полтавщини. У Чотирирічному віці Остап утратив зір. Навчався він гри на бандурі у трьох майстрів, але в жодного не вибув обов'язкового трирічного терміну науки то через хворобу, то через норози і несправедливе ставлення вчителів. Не склалося в нього і родинне життя. Віддавши заміж дочку і овдовівши, Остап Вересай, скривджений зятем, змушений був покинути свою хату, рідне село і піти по ярмарках. Він був до того ж кріпаком, але випросив у свого пана звільнення і, одружившись із вдовою із Сокиренець, лишився в цьому селі жити.

Остап Вересай потоваришував із російським художником Л. Жемчужниковим, який намалював портрет кобзаря.

Про Вересая розповів у своїх «Записках о Южной Руси» П. Куліш. Про його творчість написали низку досліджень і зробили нотні записи його творів М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський. Завдяки М. Лисенкові Вересай виступив у Петербурзі і мав великий успіх.

Не лишалось осторонь дослідження і збирання фольклору і така модерна на свій час письменниця, як Леся Українка, яка виступила ініціатором записування дум на фонографі. Разом з чоловіком К. Квіткою вона доклала великих зусиль, шукаючи музикознавця-фольклориста, який міг би записати твори, а потім розшифрувати їх і опублікувати разом із дослідженням. За свій кошт (а була дуже небагатою) вона організувала експедицію львівського науковця *Ф. Колесси* до Миргорода на Полтавщині у

1908 році. Тоді ж поетеса викликала до себе в Ялту кобзаря Гончаренка з Харківщини (він у той час перебував у сина в Севастополі) і за допомогою фонографа записала від нього кілька дум та пісень.

На основі цих та багатьох інших записів Ф. Колесса упорядкував і видав два томи «Мелодії українських народних дум». Це видання було найціннішим за всю історію фольклористики (1910,1913), бо в ньому вперше було надруковано велику кількість дум, пісень, танцювальних мелодій, записаних від кількох кобзарів та лірників, що репрезентували різні традиції; подано мелодії і тексти, записані з великою точністю на фонографі.

У більшості наукових праць з фольклористики (а майже всі вони були видані ще радянський час) ви зустрінете фрази: «Особливого розмаху дослідження фольклору та й розвиток самої усної народної творчості набули після Великої Жовтневої соціалістичної революції». Це не відповідає дійсності, зрозуміло. Правда, у 1919 році була утворена Академія наук УРСР, академіками стали літні науковці М. Сумцов, В. Гнатюк, М. Возняк, Ф. Колесса, К. Квітка, були організовані різні комісії, а пізніше Інститут українського фольклору (сьогодні Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського). Але, як свідчить історія, це тривало до літературної дискусії 1925 – 1928 рр., після якої, як відомо, були ліквідовані партійною постановою всі літературні організації, а далі настав штучний голод.

Напевно, і в роки репресій, і в роки голодомору існував свій фольклор, але хто його збирав?

Після Другої світової війни збирання фольклору активізувалося, були створені спеціальні комісії, його стали записувати студенти філологічних факультетів університетів (фольклорна практика).

Слід відзначити, що в справі збирання і видання фольклору в 30–40-х роках були, як написано в підручнику за 1965 рік (хрущовська відлига!), «і певні прогалини, зокрема недостатність публікацій робітничого фольклору, випадки вільного поводження записувачів і редакторів з текстами і навіть окремі випадки фальсифікацій».

Наприклад, збірки радянського часу пропонують читачеві думи «Дума про Леніна», «Про військо червоне, про Леніна-батька і синів його вірних», «Хто ж той сокіл, товариші?» та ін. Спадає на думку, що такі твори, якщо й не є фальсифікатом, то написані на партійне замовлення. Однак не слід і повністю перекреслювати результати праці фольклористів, адже після смерті

Сталіна в Україні спостерігалось нове відродження культури – шістдесятництво. У ті роки вийшли цінні фольклорні збірники народних дум, пісень, казок, загадок, прислів'їв і приказок тощо. З 1957 року почав виходити спеціальний фольклорно-етнографічний журнал «Народна творчість та етнографія», головним натхненником та редактором якого став академік і поет Максим Рильський.

Звернімо увагу на невеличку цитату з радянського підручника про фольклор. Сьогодні вона звучить, м'яко кажучи, дивно: *«Додержуючись принципу комуністичної партійності в питаннях фольклору і фольклористики, ведучи боротьбу проти будь-яких проявів ворожої ідеології, українська радянська фольклористика рішуче виступає проти нігілістичного ставлення до народної творчості взагалі і радянської особливо. Радянські українські фольклористи у своїх працях досліджують і узагальнюють процеси розвитку сучасного, радянського фольклору, досліджують соціальний зміст і національні своєрідності його форми, новаторство і традиції в ньому. Цілком закономірно, що найбільше праць було присвячено питанням відображення соціалістичної дійсності в народній творчості, образу позитивного героя і насамперед вождя трудящих В. І. Леніна, а також висвітленню шляхів розвитку радянського фольклору. В цих працях показано, що народна поезія при соціалізмі небачено розквітає, супроводжуючи всі визначені явища і події соціалістичної дійсності, що вона за своїм характером і змістом є оптимістична, героїчна».*

Як же можна прокоментувати ці рядки? У них відчувається намагання похвалити фольклор радянського часу, зокрема твори про Леніна та більшовицьку владу.

Сьогодні ґрунтовних праць і сучасних підручників про фольклор досить багато, але користуючись застарілою літературою (як екзотичною), звертайте увагу на ідеологічні аспекти.

3. Періодизацій фольклору кілька, але розглянемо тільки найсучаснішу. Науковці поділяють процес виникнення і розвитку фольклору на два основні етапи (1 – доісторичний, епоха, про яку немає ніяких записів, а є тільки матеріальні докази, рештки первісної культури; 2 – історичний, епоха, про яку вже є писемні пам'ятки). У науковій літературі вони ще називаються дохристиянською та християнською епохами і поділяють на певні періоди. Про дохристиянську ви самостійно прочитаєте в підручниках, а ми

детальніше зупинимося на тій добі, коли постала Київська держава і було прийняте християнство.

Усна творчість з'явилась у період утворення первісних праслов'янських племен, які мали свої астральні культи (Сонця, зірок), поклонялися духам предків, тваринам, предметам. Тоді ж виникла і календарна обрядова поезія, ритуальні дієства, пов'язані із циклами землеробства.

Трипільці, скіфи, праслов'яни були язичниками, які займалися скотарством, землеробством, бджільництвом, різними ремеслами і промислами.

Всі обряди, замовлення, ритуальні пісні та інші форми первісної примітивної творчості не були свідомо художнім витвором фантазії та уяви, а мали практичне застосування. Тоді ж виникли міфологічні легенди, магичні ритуали, з якими пов'язана і вся подальша усна народна творчість християнського народу.

Історична епоха ділиться фольклористами на 4 періоди, пов'язані з певними історичними обставинами життя українців.

1 період – доба Київської Русі язичницького часу і після прийняття християнства, а також доба тривалої неволі слов'ян під монголо-татарським ігом.

2 період – доба козаччини (Запорозької Січі, Гетьманщини і Гайдамаччини). Доба, яка завдяки героїчному часові дала найбільше історичних пісень, дум, легенд, балад, соціально-побутових та родинно-побутових пісень.

3 період – доба втрати державності, коли український фольклор викорінювався, а українців силоміць зросійщували або спольщували царська Росія і шляхетська Польща. Спостерігається занепад героїчних жанрів у зв'язку з окупацією, фольклор зводився до соціально-побутових жанрів (пісні, казки). Починається розвиток фольклористики як науки, що мала на меті відродити пам'ять про козаччину і відновити народні духовні цінності.

4 період – ХХ століття з усіма його історичними трагедіями і абсурдами. Творення, з одного боку, фольклору партизанського (УСС, УПА, УГА), а з іншого – фальсифікату («радянський» фольклор). Є підстави говорити про народну творчість українців-емігрантів та засланих (у Сибір). Періоди застоїв породжували появу політичних анекдотів.

Проте абсолютно точна хронологічна періодизація і неможлива, і недоцільна. Фольклорні твори містять типові для певних історичних епох художні образи. На основі цих образів, особливостей мови, поезики (художні засоби, теми) можна простежити закономірності розвитку фольклору у певну історичну епоху.

Специфікою української усної народної творчості є поєднання в багатьох жанрах фольклору релігійних впливів язичництва і християнства, що виявилось в співіснуванні поганських (язичницьких) мотивів, обрядів та символів із християнськими. Так воно загалом зберігається і донині.

4. Увесь фольклор умовно розподіляється на прозовий і поетичний (пісенний). Народна проза в свою чергу ділиться на два великі масиви: власне художню (казки, анекдоти) і документальну, неказкову прозу (легенди, перекази, оповідання). Казки бувають героїко-фантастичні (чарівні), казки про тварин, соціально-побутові казки та небилиці, кумулятивні (побудовані на багаторазовому повторенні одного й того самого фрагмента, нагромадженні ланок розповіді, як у казці «Колобок», наприклад).

Цикл найкоротших жанрів називається пареміорграфією (від гр. паремія – притча, вислів, уривок із Біблії). До неї відносять приказки і прислів'я, загадки, анекдоти, прикмети, каламбури, вітання, прокльони, побажання, афористичні вислови тощо.

Поетичний масив українського фольклору складають пісні, голосіння та думи. Пісня бувають календарно-обрядові, соціально-побутові, родинно-побутові, історичні, про кохання, жартівливі, сатиричні, весільні тощо.

Значний пласт фольклору складає дитячий фольклор, який ділиться на два підрозділи: пісні, що творяться і виконуються дорослими (колискові, забавлянки тощо) і власне дитячі пісні та ігри (заклички, примовки, прозивалки-дражнилки, мирилки, скоромовки тощо).

У різні історичні періоди переважали різні жанри фольклору.

1-й період – давньоруська доба (прямих записів не збереглося). Про фольклор цієї доби частково розповідають літописи («Повість минулих літ», «Галицько-Волинський літопис», «Слово о полку Ігоревім» та ін.). Найпоширеніші жанри фольклору цього часу такі:

- легенди і перекази (про заснування Києва, про пошуки князем Володимиром нової віри та ін.);

- похоронні ритуали і плачі-голосіння;
- весільні пісні;
- колядки і щедрівки (пісні в період зимового сонцестояння та новорічні пісні);
- епіко-героїчні пісні-билини (Ілля Муромець);
- приказки («Загинули як обри»);

2 період – доба козаччини. Найпоширеніші жанри такі:

- казковий епос (про тварин, героїко-фантастичні, соціально-побутові);
- обрядово-звичаєва поезія (весільні, купальські, колядки, жнивні, веснянки, голосіння та ін.)
- сформувався пласт великих поетичних епічних і ліро-епічних творів-дум;
- історичні пісні, героїчні балади;
- ліричні твори (родинно-побутові й суспільно-побутові пісні);
- прислів'я, приказки, загадки та інші малі форми.

3 період – доба окупаційного життя. Найпоширеніші жанри такі:

- побутування героїко-історичного епосу, його переслідування, занепад, спрощування;
- поява родинно-побутових (сирітських, вдовиних та ін.) суспільно-побутових пісень (рекрутських, кріпацьких, наймитських, жебрацьких, заробітчанських та ін.);
- пісні літературного походження;

4 період – переслідування фольклору про голодомор, репресії, колективізацію (тоді його не збирали, а сьогодні носіїв уже немає);

- створювання авторськими колективами стилізованих під народні думи про радянську владу та її керівників;
- творення пісень тюремно-таборових, емігрантських, партизанських.

Найсучаснішу схему-класифікацію жанрів фольклору можна знайти на 74 – 75 сторінці підручника: Лановик М. Б., Лановик З. Б. Українська усна народна творчість. Підручник. – К.: Знання – Прес, 2006. – 591 с.

Розвиток фольклористики XIX ст., про який ішлося на початку лекції, на українських землях був перерваний у радянський період, коли склалася радянська школа фольклористики, що базувалася на засадах матеріалізму та комуністичної ідеології. З наукового обігу було вилучено імена С. Єфремова, М. Грушевського, П. Чубинського, О. Потебні та ін. З фольклорного матеріалу було вилучено низку не лише окремих творів, а й цілих жанрів (магія, народна демонологія, фольклор УПА чи січових стрільців тощо). Було натомість внесено тексти так званого «радянського фольклору» (про Леніна, Сталіна про партію та колгоспи тощо), які були фальсифікатами, створеними конкретними виконавцями.

Проте і серед фольклористів радянського періоду було немало талановитих вчених, зокрема відомий поет М. Рильський, чие ім'я присвоєно Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Г. Нудьга, О. Дей, В. Гнатюк, Ф. Погребенник та інші.

Сучасні українські фольклористи-науковці – М. Дмитренко, П. Кононенко, М. Лановик, З. Лановик, Г. Лозко, О. Мишанич, Л. Дунаєвська, С. Мишанич та інші. Робота над дослідженням українського фольклору триває.

Висновки. Усна народна творчість протягом тисячоліть була чи не єдиним засобом узагальнення досвіду народу, втіленням народної мудрості, народного світогляду, народних ідеалів. У фольклорі знайшли відображення не лише естетичні й етичні ідеали народу, а й його історія, філософія, психологія, виховання – тобто все, чим він жив, що хотів передати наступним поколінням. Потреба фіксувати життєві спостереження у пам'яті спонукала до створення певних стереотипів мовлення, досконалих художніх форм, фольклорних жанрів. Як одна із найсуттєвіших ознак народної творчості *усність* зумовлювала вдосконалення форм передачі естетичної інформації, з одного боку, та розвиток і вдосконалення людської пам'яті – з другого. Щоб полегшити запам'ятовування великої за обсягом інформації, побутовою практикою розроблялися стереотипні фольклорні форми, стабільні структури в межах кожного жанру та всередині їх. Значна увага

зверталася на формування образної системи, символіки, що переходила із твору в твір, із покоління в покоління, підтримуючи усну традицію тієї чи іншої місцевості.

Література

1. Дмитренко М. Українська фольклористика. Історія. Теорія. Практика. / М. Дмитренко. – К.: Ред. Часопису «Народознавство», 2001. – 376 с.
2. Кононенко П. Українознавство / П. Кононенко. – К.: Наукова думка, 1996. – 353 с.
3. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість /М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – 592 с.
4. Семенов О. Усна народна творчість / О. Семенов –К.: Оберіг, 2003. – 238 с.

Завдання до теми 1

Тести закритої форми (1-й рівень)

1. Фольклорні тексти з'явилися:
  - а) у часи Київської Русі;
  - б) разом із розвитком мови, матеріальної та духовної сфер діяльності людини;
  - в) у період національно-визвольних воєн під проводом Б. Хмельницького.
2. Фольклор – слово іншомовного походження, що означає:
  - а) з латинської – героїчне минуле народу;
  - б) зі старослов'янської – особливий спосіб оповіді про історію;
  - в) з англійської – народна творчість, народна мудрість.
3. Коли в Україні виник інтерес науковців та письменників до фольклору:
  - а) на поч. XIX століття з поширенням віянь романтизму;
  - б) у 70-х роках XIX століття з утвердженнями в літературі реалістичних тенденцій;
  - в) на початку XX століття в річищі модернізму.
4. Хто з українських фольклористів у праці «О народной поэзии славянских племен» наголошував, що, використовуючи фольклор, письменники удосконалюють літературну мову:
  - а) М. Цертелев;
  - б) О. Бодянський;
  - в) М. Костомаров.
5. Хто з відомих українських науковців суголосно з поезією Т. Шевченка «Перебендя» висловив упевненість у тому, що кобзарі-виконавці виступали речниками високих моральних якостей і виконували важливу історичну місію:
  - а) М. Максимович;
  - б) І. Срезневський;

в) П. Куліш.

6. Хто з діячів «Руської трійці» написав до альманаху «Русалка Дністровая» наукову статтю «Передговор к народним пісням»:

а) М. Шашкевич;

б) Я. Головацький;

в) І. Вагилевич.

7. Яка з названих праць належить П. Кулішу:

а) «Записки о Южной Руси»;

б) «Сьогочасне літературне прямування»;

в) «Исторические песни малорусского народа».

8. Про кого з українських кобзарів розповідається в «Записках о Южной Руси» та хто, виступаючи в Петербурзі завдяки М. Лисенкові, мав великий успіх:

а) Михайло Кравченко;

б) Єгор Мовчан;

в) Остап Вересай.

9. У якому році був створений спеціальний фольклорно-етнографічний журнал «Народна творчість та етнографія»:

а) 1957;

б) 1945;

в) 1964.

10. Хто з відомих поетів і громадських діячів став головним натхненником і редактором журналу «Народна творчість та етнографія»:

а) П. Тичина;

б) М. Бажан;

в) М. Рильський.

Завдання до теми 1 (2-й рівень)

Дайте відповідь на запитання:

1. Чим відрізняється фольклор від художньої літератури?
2. Хто з відомих людей в Україні, зацікавившись фольклором, використовував його елементи в своїй творчості й наголошував на його важливій виховній ролі?
3. Назвіть імена найвідоміших українських дослідників фольклору. Яку роль усній народній творчості в культурному розвитку вони відводили?
4. Який внесок у розвиток фольклористики зробив Іван Білик, брат і співавтор Панаса Мирного?
5. Розкажіть про особу українського кобзаря – виконавця: соціальний статус, суспільні функції та ін.
6. Згадайте імена найвідоміших українських кобзарів.
7. Яка наукова установа займається сьогодні проблемами вивчення фольклору?

Тема 2: Календарно-обрядова поезія. Родинно-побутова творчість.

Українські ліричні пісні

1. Жанри фольклору, пов'язані з міфологією і магією та з календарною обрядовістю
2. Народно-пісенна творчість, пов'язана з етапами життя людини (весілля, народження дитини, похорон, будівництво хати тощо)
3. Жанрова специфіка та естетичне значення ліричних пісень. Відображення у них народного характеру і духовної культури

1. Вдаючись до магії (ритуалів, обрядів, чаклувань, ворожінь тощо), праслов'янська особистість бажала керувати силами добра (чи зла), аби захистити себе від негативних впливів. Ці обряди здійснювалися жерцями, віщунами, чорнокнижниками, мольфарами, ворожбитами та ін. і супроводжувалися замовленнями, закликаннями, закляттями тощо (від хвороб, кровотечі, зубного болю, щоб повернути кохану людину, на врожай тощо). При цьому використовувалися речі, що належали певній особі, елементи культів (здебільшого під час ворожіння).

До найдавніших жанрів належать також міфи, своєрідні розповіді-уявлення людини про Всесвіт (про створення землі, походження богів, духів, про створення людини, причини змін пір року, про кінець світу та ін.). З ними споріднені повір'я і забобони (пов'язані з віщуваннями, заборонами, пересторогами).

Багато зразків усної народної творчості пов'язані з календарною обрядовістю, з циклами у природі і відповідно в житті землероба. Так із *зимовим* періодом були пов'язані колядки, щедрівки (різні й багаті за

класифікацією), які виконувалися до відповідних релігійних свят (Різдво, Водохреща, Маланки), до них виконується і донині (зароджений ще у XVII ст. серед студентів Києво-Могилянського колегіуму) вертеп.

Навесні, під час пробудження природи, виконувалися веснянки, гаївки, в яких закликала весна, прославлялася її щедрість і якими супроводжувалися обрядові дійства та святкування, що відбувалися в гаях, лісах, поблизу водоймищ.

Влітку, відповідно до свят і обрядів, виконувалися маївки, русальні пісні, купальські пісні, петрівчані пісні, які співалися під час обрядів на Зелену неділю, під час Русального тижня, коли, за народними віруваннями, русалки просять у жінок полотна, наміток чи сорочок, на Івана Купала, у Петрівку.

Свято Купала було чи не найважливішим в усій календарно-обрядовій системі, воно відбувалося в період найбільшої сонячної активності і вважалося шлюбом сонця (вогню) з водою. Виконувалися обряди вшанування вогню, перестрибування через вогнище, молодь шукала цвіт папороті.

Петрівчанські свята (з 12 липня) провіщали початок жнив, прихід осені, тому після купальської ночі люди прощалися із часом розваг та забав.

Тематично-функціональним продовженням попередніх циклів є *осінній* цикл, який замикає кільце річної обрядовості і провіщає підготовку до зимових свят. Осінь асоціювалася у слов'ян із жнивами, результати яких залежали від духів поля, землі. Відповідно до етапів і видів праці обрядові пісні осіннього циклу поділяються на жнивварські (зажинкові, жнивні, обжинкові), косарські та гребовицькі. Цими піснями супроводжувалися відповідні обряди, зокрема досвітній ритуал обходу поля, посвячення молодих дівчат у жниці, плетіння вінка із колосків тощо. Найбільшим осіннім святом був Спас (19 серпня).

2. Системою ритуально-обрядових дій у пісенно-музичному супроводі відзначалися і родинно-побутове життя українців. Пісні та обряди виконувалися з нагоди основних етапів життя людини і сьогодні стали вагомою частиною національних традицій. Раніше ж вони мали магічно-ритуальне значення.

До нашого часу збереглися системи обрядів весілля, народження дитини, смерті, а також ритуальні дії, пов'язані із закладанням та будівництвом нового дому і новосіллям (вхідчини).

Весільні обряди – драматично-ритуальні дії та пов'язані з ними пісні, які виконувалися з нагоди шлюбу юнака та дівчини. Вони мали на меті прикрасити і захистити сімейне життя молодят.

Найкрасивішим було весілля, яке являло собою цілісне драматичне дійство з розподілом ролей між його учасниками: князь і княгиня, старший дружок (боярин), два піддружки, два старости, музики, свахи, свашка, дружка і піддружка та ін. Старости з дружками називалися боярами, а всі причетні до виконання обрядів та ритуалів – весільною дружиною (відгомін княжого періоду).

Весілля мало декілька етапів, кожний з яких супроводжувався відповідними піснями.

1. Передвесільний етап (сватання, заручини, змовини)

2. Приготування до весілля (запрошення на весілля, випікання короваю, звивання гільця чи весільного деревця, дівич-вечір (вінкоплетіння), оглядини).

У піснях, які виконувалися на другому етапі, накликалися щастя і добробут на нову сім'ю, вшановували піч і родинний вогонь як місце перебування родових духів, викликали любов між нареченими тощо.

3. Весілля (посад, розплітання коси нареченої, гостина , «викуп» нареченої, прощання нареченої з рідними, від'їзд подружжя до дому молодого, гостина в домі нареченого, «комора»).

Пісні, що виконувалися на цьому етапі весілля, залежали від того, яке дійство вони супроводжували. Наприклад, розплітання коси супроводжувалися сумними піснями, величальні батькам дякували за хороше виховання, за багатий посаг. Співалися також обрядові пісні для наречених, дружбів та дружок, старостів часто жартівливого характеру і ліричні пісні про кохання, жіночу долю, подружнє життя, пісні про викрадення і пошуки нареченої тощо. Велика група обрядових пісень є прощальними, ними супроводжувався виїзд нареченої з дому, великої емоційної напруги набувала тема розлуки з ріднею, з домівкою. У цих піснях звучить мотив подяки рідним за хороше життя в їхньому домі, матері, батькові, сестрам і братам, порогам і воротам тощо.

Під час застілля виконувалися пісні жартівливо-еротичного змісту. По весіллі співали пісень, пов'язаних з ритуалами введення молодої в новий дім, її життя в новій, чоловічій сім'ї.

Порівняно з весільними піснями, творів усної народної словесності, пов'язаних з народженням дитини, збереглося небагато. Це зумовлено тим, що церква, запозичивши частину язичницького обряду, доповнила його церковнослов'янським текстом. Ритуали омиття, змивання, постриження та інші супроводжувалися формулами-замовленнями, піснями, в яких звеличувалось новонароджене немовля, повитуха, породілля, куми та ін. Обрядові пісні, пов'язані з новонародженим, мають зв'язок з дитячою творчістю, споріднені з іншими жанрами родинної обрядовості.

Значно давнішою за походженням, ніж весільна, є така частина родинної обрядовості, як похорон.

Похорон як етап життя людини – це система ритуально-обрядових дій, що здійснюються у зв'язку зі смертю представника роду та супроводжують його поховання. Похоронні ритуальні дії супроводжуються голосіннями (або плачами), словесно-поетичними творами, які виконуються над покійником у період між його смертю та похороном, а також повторюються в час поминок чи вшанування душ померлих. У них висловлюються індивідуальні переживання, смуток, жаль, розпач з приводу смерті людини.

Голосіння виконуються речитативом, у формі протяжного наспівного промовляння, що робить їх легкими для імпровізування і свідчить про їхнє давнє походження. На думку вчених, голосіння походять від міфів-плачів, від замовлянь на основі віри в магічну дію слова, здатного повертати душу зі світу мертвих, «розбудити» померлого. У минулому, вважають науковці, плачі призначалися для того, щоб співом та криком відганяти від покійника злу силу, яка начебто зазіхала на його душу, задобрити його, щоб він у загробному житті не шкодив, а допомагав живим родичам.

Основні мотиви голосінь – вираження жалю і болю з приводу смерті, прохання повернутися з того світу, жаль з приводу темного й тісного нового житла (домовини), відчай покинутих без допомоги й захисту, віра в можливість зустрічі з померлим, який постане птахом чи явищами природи тощо.

За жанрами голосіння поділяються на рекрутські, соціально-побутові, емігрантські, тюремні (каторжанські) тощо.

Не збереглося або майже не збереглося пісенних текстів, пов'язаних із будівництвом нового дому та новосіллям, проте в художній літературі та фольклорі зафіксовані згадки про існування супровідних пісень до цих обрядів і дійств.

3. Лірична пісня виникла пізніше, ніж обрядова поезія, ймовірно тоді, коли фольклор почав втрачати первісне практичне значення і набувати ознак художньої творчості. Основною ознакою ліричних пісень є ліризм – естетичне сприйняття дійсності, осмислення життя крізь призму емоцій та переживань. Увага ліричних пісень зосереджена загалом не на подіях і вчинках, а на внутрішньому світі людини (думки, переживання, страждання, надії, скарги, мрії тощо). Епіцентром ліричної пісні є сама емоційна напруга, викликана якимось епізодом, випадком із життя.

Тематика ліричних пісень найрізноманітніша. Ліричні пісні поділяються на дві великі групи:

1) родинно-побутові; 2) соціально-побутові.

В основі такого поділу лежить розмежування особистого (інтимного) і суспільного (загального). Якщо родинно-побутові пісні відображають особисте життя людини (кохання, родинне життя, особисті драми і конфлікти), то соціально-побутові відтворюють соціальне життя (загальнонародні проблеми, пов'язані з історичними подіями, політичними, економічними процесами тощо) і відтворюють настрої та життя не окремої особи, а певної соціальної верстви чи суспільної групи (кріпаки, рекрути, наймити, козаки, бурлаки та ін.).

У родинно-побутових піснях відбиті почуття, переживання, думки людини, пов'язані з її особистим життям, подіями в родині, стосунками з ріднею. У них співається про кохання, про подружжя, про родинні трагедії (смерть рідних) і драми (зрада, нерозділені почуття тощо). До родинно-побутових належать також жартівливі та гумористично-сатиричні пісні.

Центральне місце в пісенній народній ліриці займають пісні про кохання, в яких представлена вся шкала почуттів закоханих. Значна кількість цих пісень

побудована у формі діалогу, в якому важливу роль відіграє мова ліричних персонажів, насичена ніжними, пестливими словами та інтонаціями. Почуття і розмови героїв пісень передаються у романтичному ключі, зміст і форма підпорядковуються культу кохання, у психологічних сценах відчутний сентиментальний пафос, через який утверджується чуттєвість головних героїв, що постають шляхетними, мрійливими, духовно багатими, морально досконалими. Інтимна, задушевна атмосфера створюється і за допомогою пейзажів, які в піснях про кохання несуть особливо велике емоційне навантаження.

Серед найвідоміших пісень про кохання – пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють», «Ой у гаю при Дунаю соловей щебече», «Ой у вишневому садочку там соловейко щебетав», «В саду гуляла, квіти збирала», «Ой у полі три криниченьки», «Ой не світи, місяченьку», «Взяв би я бандуру», «Ой не шуми, луже», «Ой зійди, зійди, ясен місяцю», «Чого ж вода каламутна» та ін.

Драматичними в піснях є мотиви нерозділеного кохання, взаємного кохання двох людей, яким не судилося вступити в шлюб через ворогування родів чи майнову нерівність.

Пісні часто наповнені незвичайними ситуаціями, у них використовуються казкові елементи, застосовується прийом потрійності, звертання до сил природи, птахів, рослин. Пісням про кохання характерна традиційна символіка (пара голубів – закохані, зірка – дівчина, сокіл – хлопець та ін.), персоніфікація образів-архетипів сонця, вітру, дощу, ворона тощо.

Другу, кількісно меншу тематичну групу складають пісні *про сімейне життя*, які значно відрізняються від пісень про кохання: у них немає романтичних картин, ідеалізованих почуттів. На першому плані – відтворення

неприкрашеної дійсності, без поетизації, де елементи казковості змінюються на сіру буденщину з важкою працею і жорстокою долею.

Найпоширеніші теми таких пісень – нелегка доля жінки, яка після заміжжя зіткнулася з лихою свекрухою, байдужістю чоловіка, непосильною працею в чужій сім'ї; жорстоке ставлення чоловіка, його пияцтво; остогидле життя з нелюбом, матеріальні нестатки, душевні гризоти. Тема нещасливого сімейного життя розширюється мотивом безповоротної молодості, втрачених надій, жалем за минулим. Ці пісні пройняті душевним сумом, навіть у тих, де сімейне життя не затьмарене серйозними проблемами, відчувається туга жінки за рідним домом, звучать роздуми про швидкоплинну молодість і невідворотну старість. Найвідоміші народні пісні про родинне життя – «Чи я в лузі не калина була», «Ой вербо, вербо», «Брала дівка воду», «Ой там за горою, там за кам'яною» та ін.

Ще більшим драматизмом, вразливістю, горем пройняті пісні про трагічні сімейні обставини, пов'язані зі смертю близької людини, годувальника, захисника. До них зараховують цикл сирітських пісень, у яких оплакується доля сироти, від якого відвернулася далека рідня, якому не доводиться чекати ні від кого допомоги і підтримки. Невипадково у цих піснях виникає образ билини в полі, яку ламає вітер, тоненької очеретини, що гнеться від життєвої бурі. Сирота звертається у пісні до померлих батьків зі скаргами на долю.

Не менш емоційні також вдовині пісні, в яких ідеться про самотність, безпорадність і незахищеність жінки, яка, залишившись без чоловіка, тяжко працює на полі й удома, виховує діток-сиріт. Подібні пісні про гірке життя удівця, що залишився з малими дітьми, мусить виконувати хатню роботу. Найважче переживається ним самотність, що немає до кого заговорити, нема кому випрати йому сорочку. Тематично до них примикають холостяцькі

(парубоцькі) пісні про невеселу самотність, якій протиставляється щасливе життя у сім'ї.

Серед відомих пісень такого плану – «Та нема гірш нікому», «Усі гори зеленіють», «Ой не знала удівонька, що, в Бога, робити», «У сусіда хата біла», «По садочку ходжу» та ін.

Групою творів про родинний побут, яка виділяється на основі не тематики, а способу відображення життєвих явищ, є жартівливі та гумористично-сатиричні пісні, на яких позначилася гумористична вдача українця. Ці пісні з жартами, а нерідко з іронією та відкритим глузуванням розповідають про життєві ситуації, характери своїх героїв. Найбільше жартівливих пісень присвячено темі кохання. У них висміюються залицяльники-невдахи, які бояться то самих дівчат, то сусідських злих язиків, то собак. Добродушним гумором сповнені пісні про дівчат, які самі чіпляються до хлопців, ласі до танців. Найчастіше дівчат висміюють у піснях за лінощі, неохайність, невміння господарювати. Народні пісні кепкують над дідами, що сватаються до молоденьких дівчаток («Ой під вишнею, під черешнею»); над п'яничками, які хоробрі тільки в шинку, а вдома бояться жінки; над ледачими, скупими, легковажними людьми.

Серед найвідоміших – «Лугом іду, коня веду», «Ой кум до куми залицявся», «Очерет тріщить», «Да куди їдеш, Явтуше?», «Грицю, Грицю, до роботи!» та ін.

Значне місце в культурі українців посідають і *соціально-побутові ліричні* пісні, в яких відбилися почуття, роздуми не окремих людей, а певних соціальних груп (козаків, чумаків, наймитів, бурлак, рекрутів та ін.), викликані подіями чи обставинами суспільного життя народу, характерними рисами станового побуту.

Соціально-побутові пісні не пов'язані з конкретними подіями, не згадують конкретних фактів, імен, осіб, як, наприклад, пісні історичні. Їхні герої – типові узагальнені образи козаків, чумаків, заробітчач тощо. У соціально-побутовій ліриці майже відсутня сюжетність чи подієвість, бо увага в ній зосереджується на почуттях, переживаннях, тобто на внутрішньому психологічному стані, спричиненому певною подією чи явищем.

Відповідно до тематики суспільно-побутові пісні поділяються на окремі групи, кожна з яких представляє певний соціальний прошарок:

- козацькі та гайдамацькі пісні («Ой на горі огонь горить», «Гей, не дивуйте, добрії люди», «Чорна рілля ізорана», «Засвіт встали козаченьки», «Ой у полі могила», «Ой Морозе, Морозенку» та ін.);
- чумацькі пісні («Та забілили сніги», «Їхав чумак із Криму додому», «Ой горе тій чайці», «Ох і не стелися, хрещатий барвінку» та ін.);
- кріпацькі пісні (про кріпаччину) («За Сибіром сонце сходить», «Ой попід гай зелененький», «Побратався сокіл з сизокрилим орлом», «Зібралися всі бурлаки» та ін.);
- рекрутські та солдатські (жовнірські) пісні («Брала дівка льон дрібненький», «Ой колись була в степу волечка», «Туман ярм», «Задзвонили вночі ключі»);
- бурлацькі, заробітчачанські (строкарські) пісні («Та нема в світі гірш нікому», «Та забілили сніги», «Бувайте здорові, соснові пороги» та ін.);
- наймитські пісні («Ой при лузі та ще й при березі», «Вчора була суботонька» та ін.);
- жебрацькі пісні;
- емігрантські пісні;
- тюремно-каторжанські пісні.

У *козацьких та гайдамацьких* піснях створюється ліричний образ звитяжця, вільної людини, передається романтика свободи. Козацькі пісні пройняті мотивами туги, прощання з родиною, коханою дівчиною, старою матір'ю. Особливо драматичними є мотиви небезпеки, смерті у бою, полону і каторги тощо.

У цих піснях відчувається відгомін легенд про козаків-характерників, їхню надприродну силу, владу над чортом.

У *чумацьких піснях* розповідається про нелегке життя у постійному русі, в небезпеці та тривозі, адже чумакові доводилося не лише доглядати волів та долати далекий шлях, а й захищати товар (сіль, рибу, віск та ін.), боротися з хворобами та голодом і безводдям. Мотивами чумацьких пісень стали небажання покидати домівку й сім'ю, дорожні пригоди чумака, загибель при обороні від напасників, смерть від хвороби далеко від дому, щасливе або драматичне повернення до рідної хати тощо.

Основними мотивами солдатських, *рекрутських (жовнірських) пісень* стали туга за домом і рідними, виснажлива муштра, зневага й приниження людської гідності у війську. У піснях часто згадуються епізоди солдатського життя, які супроводжуються мотивами фізичного й духовного страждання, самотності. Частина таких пісень, як і чумацьких, мають баладний характер, особливо в піснях про розлуку солдата-рекрута з коханою дівчиною чи самотньою матір'ю.

У часи кріпацтва, уведеного в Україні Катериною II, набули поширення пісні про підневільне життя, каторжну працю на панському полі та про знуцання з кріпаків і приниження їхньої людської гідності. У *кріпацьких піснях* звучать мотиви зубожіння селян, протесту проти кріпацтва, які згодом виливаються у гайдамацькі та опришківські пісні, що темами і мотивами споріднені з козацькими.

У *бурлацьких піснях* співалося про поневіряння на чужині, виснажливу працю, мізерність випадкових заробітків, кривди від хазяїна та хазяйки, безпросвітні злидні. Усі бурлацькі пісні пройняті сумними настроями, породженими тугою за рідним домом, бажанням знайти притулок, невпевненістю в майбутньому. Серед мотивів цих пісень – смерть бурлаки на чужині, марність прожитого життя, самотність і зневіра.

За тематикою та ідейно-художнім звучанням схожими з бурлацькими є пісні *наймитські та заробітчанські (строкарські)*, у яких панують мотиви невлаштованості життя, скарги на важку працю, безперспективність, на кривди від господарів. Але серед наймитських пісень багато творів про долю жінки-наймички, якій неможливо мати ні чоловіка, ні дітей, бо вона занадто бідна.

Свою неповторну специфіку мають *пісні жебрацькі* (основний мотив – прохання допомоги), *робітничі* (скарги на економічні й соціальні кривди), *емігрантські* (страх перед невідомістю на чужині, туга за домом, безнадія тощо).

Висновки. Отже, пісенна творчість українців календарно-обрядового циклу, пов'язана з родинною обрядовістю, та ліричні пісні (родинно-побутові й суспільно-побутові) свідчить про високу духовну культуру нашого народу, емоційне сприйняття світу, віру в досконалість найромантичніших почуттів, передають уявлення про добро і зло, правду і кривду, вірність і зраду, про справжні цінності, які кожен має у своєму серці.

Література

1. Кононенко П. Українознавство / П. Кононенко. – К.: Наукова думка, 1996. – 353 с.
2. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання – Прес , 2006. – 592 с.
3. Народні перлини. Українські народні пісні. – К.: Дніпро, 1971. – 390 с.
4. Таланчук О. Українознавство. Усна народна творчість: навчально-методичний посібник / О. Таланчук. – К.: Либідь, 1998. – 248 с.
5. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість / В. Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1986. – 247 с.

Завдання до теми 2 (1-й рівень)

Тести закритої форми:

1. Із яким календарним періодом у житті хлібороба пов'язане свято Купала:
  - а) зимовим;

б) весняним;

в) літнім.

2. До якого жанру фольклору належить наведена (до завдань 2-го рівня)

«Пісня про Маланку»:

а) колядки, щедрівки;

б) веснянки, гаївки;

в) русальні, купальські пісні.

3. Основною ознакою родинно-побутових пісень є:

а) відтворення соціальних проблем, настроїв певних суспільних груп;

б) відображення героїчного минулого України, оспівування козацького лицарства;

в) показ почуттів і переживань людини, пов'язаних з її особистим життям, стосунками з ріднею.

4. До якої групи пісень належать пісні козацькі, чумацькі, наймитські:

а) соціально-побутові;

б) родинно-побутові;

в) історичні пісні.

5. Кого висміює українська жартівлива пісня «Ой під вишнею, під черешнею»:

а) ледачого парубка Гриця;

б) п'яницю, що сидить у шинку;

в) старого діда, ласого до молодих дівчат.

6. Яку із вказаних пісень, як вважають, створила Маруся Чурай:

- а) «Засвіт встали козаченьки»;
- б) «За Сибіром сонце сходить»;
- в) «Ой у полі могила».

7. До якої групи суспільно-побутових пісень належить пісня «Ох і не стелися, хрещатий барвінку»:

- а) наймитські пісні;
- б) козацькі пісні;
- в) чумацькі пісні.

8. Яку із вказаних народних ліричних пісень виконує героїня драми І. Котляревського «Наталка Полтавка» у кінці першої дії:

- а) «Одна гора високая»;
- б) «Чи я в лузі не калина була»;
- в) «Чого ж вода каламутна».

9. Хто з відомих народних месників, за переказами, склав пісню про себе «За Сибіром сонце сходить»:

- а) Устим Кармелюк;
- б) Олекса Довбуш;
- в) Лук'ян Кобилиця.

10. Яка із вказаних пісень входила до репертуару незабутньої співачки Раїси Кириченко:

- а) «Сонце низенько, вечір близенько»;

б) «Ой на горі два дубки»;

в) «Нащо мені чорні брови».

Завдання до теми 2 (2-й рівень)

1. Уважно прочитайте текст «Пісня про Маланку»:

Господарю, господарочку,

Пусти до хати нашу Маланочку.

Наша Маланочка вміє робити:

Всіляким шовком забирати,

Як пошити, так помити.

Вдарила туча із Залуча –

Вибила сади та й виногради,

Та й цибульку, та й петрушку –

Нічо Маланці кришити в юшку.

Ой Маланко, Маланочко,

Підеш собі на містечко,

Купиш собі повісмечко –

Ци ляне, ци дрібнеє.

Наша Маланочка качура пасла,

Аж заки ясна зоря не згасла.

Нім вона го ба й загнала,

Сім пар чобіт витоптала.

Нім вона го напоїла,

Сім пар чобіт зогноїла.

Дайте відповіді на запитання:

- що в тексті твору свідчить про його приналежність до духовного світу хлібороба?

- які художні засоби використані у творі?

- з якої нагоди виконувався цей твір, до якого фольклорного жанру він належить?

- яке магічне число згадується у тексті? Умотивуйте його використання.

2. Які найважливіші обряди, пов'язані з основними етапами життя людини, відображені у фольклорі?

3. Які основні мотиви голосінь? Звідки вони походять?

4. Які мотиви є основними в ліричних піснях?

5. Ознайомтесь із текстами пісень, охарактеризуйте їх ідейно-тематичний зміст:

* * *

«Гандзю, Гандзю моя мила,

Чим ти брови начорнила?»

«Начорнила купервасом,

Прийдеш, серце, іншим часом».

Пішла Гандзя в поле жати,

Та забула серп узяти.

Серп взяла, а хліб забула,

Таки Гандзя дома була.

* * *

Була в багача

Одна дочечка:

Брови - як волоки,

П'яти – як підтоки,

Сама – як змія.

Батько її бив,

Розуму учив:

В'язав ниткою,

Бив її соломкою,

Та ще й не навчив.

Вона з того зла

Спатоньки лягла...

Устала раненько,

Вмилася гарненько

Ще й поснідала.

Ой з'їла вона

Вола, барана,

Три горшки кашечки,

Чотири качечки –

Та ще й голодна.

Випила вона

Сім відер вина,

Сім відер горілки,

Ще й перцю півмірки –

Не п'яна була.

Сідлала вона

Та ворон коня.

На коня сідала,

На хлопців моргала:

«Уха, уха – ха!»

* * *

Кину кужіль на палицю,

Сама піду на вулицю.

Нехай миші кужіль трублять,

Нехай мене хлопці люблять.

На городі сіно гребла,

Черевички загубила.

Черевички загубила

Собі хлопців наманила.

Я нікого не любила,

Тільки Петра та Данила,

Грицька, Стецька та Степана,

Вийшла заміж за Івана.

Полюбила гультя,

Така доля моя!

Я думала – кучерявий,

В його чуба нема

Тема 3: Героїчний епос українського народу: походження та
жанрів. Жанрово - стильові ознаки

специфіка

1. Історичні умови та причини появи героїчного епосу
2. Жанрова різноманітність, специфіка жанрів
3. Проблемно-тематична своєрідність героїчного епосу, стильові ознаки
художня цінність

1. Національний героїчний епос українського народу став історичним свідченням його зрілості і здатності розуміти власне значення. До героїчного епосу належать найдавніші за походженням, тому й найменш відомі сьогодні, *билини*, а також пізніші жанри – *думи* та *історичні пісні*. Це епічно-ліричні твори, переважно героїчного, а іноді соціально-побутового характеру. За змістом, проблематикою засобами поетики ці твори дещо подібні, але кожен з жанрів має свою специфіку і призначення.

В історії України були такі періоди, коли вона втрачала волю і навіть територіальну цілість. На зміну одним колонізаторам приходили інші, одні надовго, інші, як турки і татари –пограбувати і втекти. Кожен із поневолювачів намагався не лише нажитися, а й знищити будь-які ознаки національного життя народу забороняли український друк, українську мову, українську пісню, нищили народні звичаї і обряди – всю культуру народу. В окремі моменти історії саме пісня і дума була чи не єдиним джерелом, що живило потяг народу до єдності й боротьби за національне і соціальне визволення.

Історія й пісня з давніх часів ідуть в парі. Особливо на пісню вплинула історія від кінця XV ст., коли Україна була джерелом легкої наживи для турецько-татарських орд, польсько-шляхетських поневолювачів, а згодом московських бояр. Розбіжності між історичними джерелами і народними піснями з погляду реального відображення дійсності майже непомітні. Наприклад, Никонівський літопис так розповідає про жахливий розбій татарського хана Менглі-Гірея 1482 року в Києві

«Град взя... и огнем сожже... Полону безчисленно взя, а землю киевскую учинима пусту». В народній же пісні такі картини лише більш образні й узагальнені:

Зажурилась Україна, що нічим прожити:

Гей, витоптала орда кіньми маленькі діти.

Ой маленьких витоптала, великих забрала,

Назад руки постягала, під хана погнала.

(«Зажурилась Україна»)

Так почала складатися пісенна історія народу, в якій ожили давні героїчні патріотичні традиції «Слова о полку Ігоревім».

Сьогодні на місці Берестечківської битви, що трагічно склалася для українського народу, стоїть щит із таким написом: «Друже! Вклонись землі, на якій в 1651, році виборюючи свободу і незалежність українського народу, запорізькі козаки смертю смерть здолали...».

А ось документальні свідчення француза П'єра Шевальє: «В одному місці серед болота скупчилося триста козаків, які хоробро оборонялися проти великої кількості нападників, що натискали на них звідусюди. Щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке шляхта обіцяла їм дарувати, та до всього, що є найціннішого, крім життя, витягали з кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, козаки майже всі загинули один за одним, але перед тим довелося з кожним із них вести бій. Лишився один, який боровся три години проти всього польського війська; він знайшов на болотистому озерці човна, заховався за борт і так витримав стрілянину ворогів проти нього; витративши весь порох, він потім схопив косу і відбивав нею усіх, хто хотів його полонити... Козака пробили чотирнадцять куль, проте він зустрів ворогів ще дуже завзято, що страшенно здивувало їх і навіть його королівську величність. Король був захоплений хоробрістю

цієї людини і, коли бій уже закінчувався, звелів крикнути, що дарує йому життя, якщо він складе зброю. На це козак гордо відповів, що він уже дбає не про життя, а хоче вмерти, як справжній вояка. Його вбив ударом списа німець, котрий допомагав нападникам».

Подвиг трьохсот козаків на острові Журалиха лишився і в народній пам'яті, і в творах нашої літератури (Т. Шевченко «За байраком байрак», М. Старицький «Morituri», Л. Костенко «Берестечко» та ін.)

Таким чином, про кожну подію, про кожного козацького лицаря зберегла відомості народна пам'ять. Український героїчний епос (думи та історичні пісні) віддзеркалюють не лише суто історичні події, не лише доносять до нас імена найвідоміших козацьких ватажків (Б. Хмельницького, Петра Сагайдачного, Івана Сірка, Самійла Кішки, Максима Кривоноса, Івана Богуна, Максима Залізняка, Івана Гонти, Данила Нечая та ін.), але й дають відчутти героїчний дух свого часу, коли честь цінувалася вище за життя, а зрада вважалася найганебнішим злочином.

2. До героїчного епосу належать, отже, билини думи та історичні пісні. Першим і найдавнішим жанром були билини. Історичні та фольклористичні докази свідчать, що билини (всупереч твердженням російських учених) виникли в княжий період Київської Русі на основі абсолютно конкретних історичних подій і що билинна традиція збереглася пізніше і в Україні. Головним центром билинного епосу були Київ, Чернігів, Новгород, Галич, а центральні його персонажі – Ілля Муромець, Альоша Попович, Добриня та ін. є історичними особами, чиї імена зафіксовані в «Повісті минулих літ», документах та хроніках того часу.

Літературознавчий словник-довідник подає таке визначення билин:

«Билини – епічні речитативні пісні, які в княжі часи виконували в Україні народні співці-музики. Внаслідок монголо-татарського іґа в XIII-XIV ст. вони були занесені скоморохами в окраїнні землі княжої держави, поширилися на Уралі і в

Сибіру. В Україні на зміну цьому старовинному епосу прийшли козацькі думи, пісні, легенди, про боротьбу з турками, татарами та польськими загарбниками в XIV–XVI ст. У билинах виділяють декілька циклів: - багатий міфологічними мотивами дохристиянський (про богатирів Микулу Селяниновича, Святогора, Вольгу Всеславича);

- київський (про князя Володимира, Іллю Муромця, Добриню, Альошу Поповича та ін.);

- волинсько-галицький (про князя Романа, Чурила Пленковича та ін.);

- новгородський (про Садка, Василя Буслаєва);

-казково-новелістичний.

У пізніші часи балади втратили музичний супровід, не мають чіткої структури розповідь у них зведена до стереотипних загальників, типових ситуацій.

Як правило, усі герої билин мають основні риси міфологічних персонажів, наділені винятковою силою. У билинах є й інші риси праслов'янської міфології: поряд з історичними постатями ворогів, від яких захищали руську землю княжі витязі, зустрічаються й вигадані чи містичні істоти, використовуються елементи фантастики казковості.

Отже, билини є найдавнішим українським епосом, який повною мірою увібрав у себе міфологічне мислення праслов'ян, трансформувавши окремі елементи міфології, використав їх для зображення своїх національних героїв. Билини, незважаючи на міфологічність, є історичним епосом, а не художнім вимислом.

Думи – жанр суто українського речитативного народного епосу, який виконували мандрівні співаки-музики: кобзарі, бандуристи, лірники. Первісні думи склалися на честь загиблого героя, що ріднить їх з плачами і похоронними

голосіннями своєрідною формою поетичного і музичного вислову, імпровізацією тексту і музики.

Перші згадки про думи зустрічаються у польських літературних пам'ятках XV ст., де говориться про шанований у Польщі речитативний український поетичний епос.

Обсягом думи більші від історичних баладних пісень, мають з ними генетичний зв'язок, у думах переважає епічний (оповідний) елемент.

Специфічними рисами думи є:

- чітка побудова сюжету, оповідний характер опису подій, який ведеться найчастіше в хронологічній послідовності (заплачка, основна частина, кінцівка);
- розповідь подається в ліричному освітленні;
- наявність авторських відступів, пейзажних замальовок, проникнення в духовний світ персонажів, увага до їхніх почуттів, повна відсутність фантастичного;
- думи завжди виконуються речитативом, кожен виконавець має свій стиль рецитації і може імпровізувати, тому їх дуже важко вивчити дослівно;
- думи мають урочистий, піднесений стиль, чому сприяє використання архаїзмів, повторення окремих висловів-формул;
- для поетики дум характерні заперечні паралелізми («То не хмари наступали, не дрібні дощі накрапали, як душа козацька молодецька із тілом розлучалася»), традиційні епітети (тихі води, ясні зорі), тавтологічні вислови (медвінство, турки-яничари), коренеслівні фрази (піший-піхотинець, квилить-проквилляє), повтори, риторичні звертання, традиційні числа (3, 7, 40) та ін.

Історичні пісні – ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події, процеси та про історичних осіб. Історичні пісні мають історично конкретний зміст, це дає підстави виділяти їх в окрему групу, яка за структурними ознаками є сукупністю різнотипних жанрів, пов'язаних з історією.

За жанровими особливостями вони мають певні спільні риси із думами, але суттєво відрізняються своєю формою. Історичні пісні менші за обсягом, переважно мають куплетну побудову. Пісні також мають сталу мелодію, можуть виконуватися одним (як думи), кількома співаками чи взагалі хором.

Сюжет історичних пісень як правило охоплює певну подію чи епізод, які висвітлюються реалістично, нерідко з романтичним ореолом, з гіперболізацією лицарських якостей героя.

Історичні пісні склали переважно учасники або свідки подій, тому в них зафіксована правда епохи, історичні особи, ситуації. Термін «історична пісня» почали вживати з другої половини XIX ст., вперше його використав М. Гоголь у своїй статті «Про малоросійські пісні» (1833).

У багатьох історичних піснях використовуються прийоми гіперболізації, символічні метафори, сталі епітети, художні паралелізми. У них часто зустрічаються народно-поетичні символи: козак-сокіл, дівчина-калина, могила-наречена, смерть червона китайка та ін.

3. Жанри героїчного українського епосу мають свою проблемно-тематичну специфіку і свої стильові риси, про які вже згадувалося вище.

Наприклад, билини, відповідно до виділених циклів (міфологічний дохристиянський, київський, волинсько-галицький, новгородський та ін) розповідають про руських богатирів та їхні численні подвиги.

У міфологічному циклі центральним персонажем є наділений надприродними здібностями Вольга, який, можливо, був сучасником Віщого Олега. Цей персонаж легко перетворюється у птахів та звірів, збирає данину для князя, зустрічається з орачем Микулою Селяниновичем, який перевищує Вольгу силою і вродою, а такими якостями надає йому рідна земля.

Билини київського циклу згадують таких героїв слов'янського світу, як Добриня Никитич, за літописними свідченнями, рідного брата Святославової дружини Малуш та дядька Володимира Великого. У билинах про Добриню зникає міфологічний елемент, він сам володіє надлюдською силою і перемагає Змія. У низці билин розповідається, як Добриня допомагав своєму небожеві здобути Рогніду, виконувати його доручення і був найближчим із радників Володимира.

Центральним образом київських билин є Ілля Муромець, про якого є згадки навіть в епосах інших народів. У билинах він звільняє чи охороняє від ворогів рідне місто Чернігів – свою столицю і жив він набагато раніше, ніж було утворене місто Муром. Саме в билинах про цього богатиря чітко простежується ідея християнства, адже після тридцяти років хвороби його зцілили християнські паломники по святих місцях. Серед найвідоміших билин про подвиги героя – «Ілля Соловей-розбійник», «Ілля у вигнанні і Ідолище», «Ілля і Калин-цар», в яких богатир допомагає київському князю Володимиру, рятує від ворогів Київ і руську землю.

Відомі також билини про Альошу Поповича, чиє ім'я фігурує і в думах («Дума про Олексія Поповича»).

У билинах волинсько-галицького циклу зустрічаються сюжети з Галицько-Волинського літопису, фігурують імена князя Романа Галицького, Дуная та його дружини Настасії, історичні та міфологічні елементи знаходимо в билинах про Чурила, Дуку та ін.

Билини Новгородського циклу створені пізніше і відтворюють уже не князівське життя, а торгово-купецьке розгульне середовище, водну стихію. Фігурує у них переважно гусяр Садко, якому вдається добитися прихильності в самого морського царя і який в історії мав реального прототипа.

Билини казково-новелістичного циклу не мають чіткої історичної основи, написані часто на казкові, часто на соціально-побутові сюжети.

Тематика й проблематика народних дум дещо інша, адже створювалися вони пізніше, у період боротьби козаків з турками, татарами, поляками, московітами та ін.

Головні теми дум такі:

- турецька неволя («Маруся Богуславка», «Утеча трьох братів з Азова», «Іван Богуславець», «Плач невольника»);

- лицарська смерть козака («Іван Коновченко», «Хведір Безрідний», «Смерть козака на Кодимській долині»);

- козацьке лицарство, родинне життя, осуд «дуків-срібляників» («Козак Голота», «Ганжа Андибер» та ін.);

- визволення з неволі і щасливе повернення до рідного краю («Самійло Кішка», «Олексій Попович», «Розмова Дніпра з Дунаєм» та ін.);

- національно-виизвольна війна Богдана Хмельницького («Хмельницький Барабаш», «Корсунівська битва» та ін.);

- родинне життя українців («Удова і три сини», «Сестра і брат» та ін.).

У більшості дум виражені почуття любові до України, зневага до смерті, презирство й ненависть до ворога, пошана до побратимства, нехтування багатством, любов до свободи. Головною думкою майже кожної думи (як і історичної пісні) є ушлявлення козацької звитяги та мужності, осуд зрадництва та продажності. Думи висловлюють зневагу до людей, заклопотаних лише власним життям, осуджують корисливість, лицемірство, пихатість та зажерливість.

Серед найкращих моральних якостей козака, якими захоплюється українська дума, - патріотизм і вірність християнству, чесність у бою з ворогом, людська гідність і самоповага, винахідливість, почуття гумору, готовність віддати життя за товариша, визволення з неволі бранців-християн.

Термін «дума» застосовано до творів цього жанру через кілька віків після його появи. В українську фольклористику його ввів у XIX ст. відомий збирач народних пісень М. Максимович, у російську літературу – поет-декабрист К. Рилєєв, захопившись героїчним пафосом боротьби українського народу за волю. Уперше слово «дума» з'являється в хроніці польського історика Сарніцького під 1506 роком: «Під той час убили Валахи двох братів Струсів, юнаків жвавих і завзятих. Про них ще й тепер співають сумні пісні, які руси зуть думами. Співають їх жалібним голосом похитуючись з боку на бік». Найдавніша, очевидно, дума про смерть братів Струсів так і не дійшла до нас, але історик назвав її найголовніші риси: громадське звучання, елегійне забарвлення змісту, сумний мотив співу, що супроводжується журливим похитуванням голови.

За таким же хронологічно-тематичним принципом класифікуються й історичні пісні. Найдавніший цикл складають історичні пісні з доби козаччини XV – XVIII ст. У ньому виділяють три основні теми – боротьба проти турецько-татарських нападників та польських і московських загарбників.

Пісні першої групи оспівують героїзм лицарів-патріотів («Пісня про Байду»), зображують несподіваний напад татар під час жнив («Пісня про Коваленка»), героїчну смерть козака в бою з ворогом («Пісня про Михая»), завзяття в оборону рідного краю, звільнення від облоги Почаївського монастиря, здобуття Варни. У них також розповідається про пограбування ворогами мирного села, захоплення ординцями людей в полон, розподіл ясиру («За річкою вогні горять», «Коли турки воювали»), про спустошення краю чужинцями, звучить заклик до зброї («Зажурилася Україна»). У ряді пісень зображено драматичні родинні колізії, зумовлені тим, що нападники-грабіжники торгували бранцями як товаром: брат, не знаючи, купує чи продає свою сестру, теща стає невольницею свого зятя тощо («Ходить турчин по риночку», «В Цариграді на базарі», «Що сі в полі забіліло?» та ін.).

За річкою вогні горять

За річкою вогні горять,

Там татари полон ділять.

Село наше запалили

І багатство розграбили,

Стару неньку зарубали,

А миленьку в полон взяли.

А в долині бубни гудуть,

Бо на заріз людей ведуть:

Коло шиї аркан в'ється,

А по ногах ланцюг б'ється.

А я, бідний, з діточками

Піду лісом, стежечками, -

Нехай йому із водою...

Ось-ось чайка наді мною.

Другий цикл історичних пісень (кількісно менший) – про козацько-польську війну, події 1648-1654 рр., про Б. Хмельницького («Чи не той то хміль», «Гей, не дивуйтесь, добрії люди») та його сподвижників Івана Богуна, Данила Нечая, Максима Кривоноса тощо. У піснях цього циклу оспівано битви під Корсунем, Збаражем, Жванцем та ін. Історичні пісні віддзеркалюють поступову колонізацію України

московським царатом після Переяславської угоди. У них є нарікання на кабальний нерозважний союз з Москвою («А вже років двісті»), на свавілля московських царів Петра, «вражої баби» Катерини, що вкрили горем і занастили вільний козацький край. Історичні пісні передають також скарги на наївну довіру козацьких отаманів до загарбників («Ой ви, хлопці-запорожці», «Гей, на біду, на горе»). Особливо яскраво відбилися мотиви московської неволі в тих історичних піснях, де розповідається про використання козаків у загарбницьких війнах, на «каналських роботах», у болотах Петербурга і, врешті, про підступне знищення у 1775 році Запорозької Січі («У Глухові у городі», «Ой за річку за Синюхою», «Ой летить куля з ворожого поля», «Світ великий, край далекий» та ін.)

У Глухові у городі

У Глухові у городі

Усі дзвони дзвонять, -

Та вже наших козаченьків

На лінію гонять.

У Глухові у городі

Стрельнули гармати, -

Не по однім козаченьку

Заплакала мати.

У Глухові у городі

Стрельнули з рушниці, -

Не по однім козаченьку

Плакали сестриці.

У Глухові у городі

Поплетені сітки, -

Не по однім козаченьку

Заплакали дітки.

На бистрому на озері

Геть плавала качка, -

Не по однім козаченьку

Плакала козачка.

У Грицькові вогні горять,

А в Полтаві димно , -

На могилі гетьман сидить,

Геть там його видно.

«Допевняйся ж, наш гетьмане,

Допевняйся плати,

Як не будем допевняти,

Будемо втікати!» -

«Ой ідіть же ви, панове,

До Петра до свата,

Ой там буде вам, панове,

Велика заплата –

По заступу у рученьки

Та ще і лопата».

Сидить козак на могилі,

Сорочку латає,

Ой кинувся до черешка –

Копійки немає!

Сидить пугач на узбіччі,

На вітер надувся

Їде козак в Україну,

На лихо здобувся.

Ішов козак на лінію

Та й вельми надувся.

Ішов козак із лінії –

Як лихо, зігнувся.

Історичний пісенний літопис відобразив картину руйнування козацької України: розсіювання козаків за Дунай та на Кубань, запровадження кріпаччини та рекрутчини («Зажурився бідний сірома», «Ой галочки-сизоперочки», «Вилітали орли» та ін.).

Поневолення України у другій половині XVII і у XVIII ст. спричинило народні повстання, оспівані в гайдамацьких піснях, опришківському фольклорі, у піснях про ватажків повстань – У. Кармелюка, Л. Кобилицю та ін.

До цієї групи історичних пісень примикає частина пісень про еміграцію до Америки. Доба національно-визвольної боротьби українців у XX ст. породила й нові цикли історичних пісень, серед яких – пісні січових стрільців, що в широкому контексті пісень з часів Першої світової війни і тогочасних визвольних змагань є яскравим поєднанням народної і літературної творчості. Серед них – пісні «Ой у лузі червона калина», «Гей ви, стрільці січовії» та ін.

Робота над дослідженням українського героїчного епосу триває. Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ видав об'ємну працю (понад 800 сторінок) – «Українські народні думи» (Київ, 2007). Після відомого двотомного корпусу «Українські народні думи» (1927, 1931) Катерини Грушевської, який найповніше представляв український епос і подальше видання якого було обірване більшовицькими репресіями – це найзначніше за масштабами за рівнем науковості видання. У названій книзі спостерігається все краще, що досі було зроблено на ниві дослідження українських народних дум.

Висновки. Отже, український героїчний епос – це вияв мужності і звитяги нашого народу.

У ньому розкриваються не тільки сторінки страждань, але й сторінки запеклої боротьби українського народу, якому ніколи не бракувало хоробрості, сили, любові до рідної землі, палкого і чесного серця.

Література

1. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – К.: Дніпро, 1998. – 520 с.
2. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання – Прес, 2006. – 592 с.
3. Українська минувшина: ілюстративний етнографічний довідник/ А. П. Пономарів, А. Ф. Артюх та ін. – К.: Либідь, 1994. – 256 с.

Завдання до теми 3 (1-й рівень)

Тести закритої форми:

1. Які з указаних жанрів належать до героїчного епосу:
  - а) суспільно-побутові (козацькі, чумацькі, рекрутські та ін.) пісні;
  - б) колядки, щедрівки, купальські, русальні пісні;
  - в) билини, думи, історичні пісні.

2. До якого жанру належать твори про давньоруських богатирів Іллю Муромця, Добриню Никитича, Альошу Поповича:

- а) балади;
- б) билини;
- в) легенди й переказ

3. Уривок про виняткову силу, сміливість і мужність лицаря-козака

... Ще ти козака у руки не взяв,

А вже й за його гроші пощитав

А ще ж ти між козаками не бував,

Козацької каші не їдав

І козацьких звичаїв не знаєш!

То теє промовляв, на присішках став,

Без міри пороху підсипає,

Татарину гостинця в груди посилає,

Ой ще козак не примірівся,

А татарин і к лихій матері з коня покотився...

є в думі:

а) «Дума про Самійла Кішку» ;

б) «Дума про козака Голоту» ;

в) «Івась Коновченко, Вдовиченко»

4. У Якій думі козацький старшина – відступник висловлює таку свою позицію:

Нащо нам королівські листи читати?

Нащо нам козакам козацькі порядки давати?

Нащо нам за віру християнську

достойно – праведно стояти?

Лучче нам з ляхами, з мостивими панами,

Хліб – сіль з упокоєм вічний час вживати.

а) «Втеча трьох братів з Азова, з турецької неволі» ;

б) «Маруся Богуславка» ;

в) «Хмельницький і Барабаш».

5. Хто з дослідників фольклору вперше використав термін «історична пісня»:

а) М. Гоголь;

б) М. Драгоманов;

в) І. Срезневський;

6. Хто з персонажів билинного епосу був дядьком Володимира – хрестителя Русі та братом його матері Малуші:

а) Добриня Никитич;

б) Ілля Муромець;

в) Дунай;

7. Хто увів в українську фольклористику термін «дума»:

а) В. Антонович;

б) М. Максимович;

в) О. Бодянський;

8. Про якого Петра-свата згадується в історичній пісні «У Глухові у городі»:

а) Петра I;

б) Петра Дорошенка;

в) Петра Сагайдачного;

9. «Дівка-бранка Маруся, попівна Богуславка» («Дума про Марусю Богуславку») визволяє невільників напередодні:

а) Нового року;

б) Великодня;

в) Різдва Христового;

10. Яка українська історична пісня закінчується такими словами:

«Вони ж його не стріляли, ані в чверті не рубали,

Тільки з його, молодого, живцем серце виривали

Взяли його поставили на Савур-могилу:

«Дивись тепер... на свою Україну!»

а) «Ой Морозе, Морозенку» ;

б) «Ой на горі та женці жнуть» ;

в) «Ой у полі могила».

Завдання до теми 3 (2-й рівень)

1. З'ясуйте жанрово-стильові відмінності між думою та історичною піснею.
2. Чому, на вашу думку, битва під Берестечком стала одним із джерел створення героїчного епосу козацької доби?
3. Які художні засоби як правило традиційно використовуються в думах та історичних піснях?
4. Хто з відомих українських історичних осіб згадується у пісні «Ой на горі та жінці жнуть»? Що ви про них знаєте?
5. Про взяття козаками якого міста під проводом Максима Залізняка співається у пісні «Максим козак Залізняк»?
6. Хто є героєм пісні «Ой не знав козак»?
7. З'ясуйте, яким постає узагальнений образ українського козака-звитяжця в українському героїчному епосі, зокрема в думах та історичних піснях. Наведіть приклади.

Тема 4: Українська народна проза. Світогляд українців у казках, легендах, переказах. Жанрові особливості казок, історичної прози

1. Українські казки, їх класифікація та художньо-стильові особливості
2. Особливості українських легенд та переказів, їх поетика

1. Казковий епос як частина усної народної прози є великим пластом української словесності. Уперше термін «казка» був використаний Лаврентієм Зизанієм, як і терміни «баснь», «байка», а згодом і Памвом Бериндою. Казка – найдавніший витвір людського духу і сягає найдавніших часів, епохи давніх язичницьких ритуалів.

Казка - це епічний твір народної словесності, в якому відображені різночасові вірування, погляди та уявлення народу у формі послідовної розповіді, яка має чітку побудову, яскраво виражений конфлікт, в основі якого лежить протистояння добра і зла, перемога добра над злом.

Як особливий жанр казка тісно пов'язана з багатьма явищами минулого, з іншими жанрами усної народної творчості. У казках знайшли своє відображення міфологічні, ритуально-обрядові, історичні, релігійні, етичні вірування, звичаї, переконання українців. У процесі свого розвитку казка змінювалася, а отже, змінювалося і її призначення: спочатку вона виконувалася з магічно-заклинальною метою (захисту від ворога, як засіб допомоги, уберегти та ін.), а згодом, втративши ритуальне призначення, казка набула винятково естетичного, розважального та повчального характеру. Відповідно і людина змінила своє ставлення до казки.

Сьогодні ми маємо казку, сформовану та видозмінену під впливом багатьох нашарувань. Вона – твір, побудований на вимислі, тому, на відміну від інших жанрів народної прози, уже не сприймається як дійсність, її зміст неправдивий, хоча казка все ж пов'язана з реальним життям.

За спостереженнями науковців, казки відображають форми праці людини, її боротьбу за існування, побут, соціальні стосунки, мислення, поняття етики та моралі, форми сімейного життя, уявлення про потойбічні світи та надприродні сили і явища. Основною ознакою казки є її невідповідність до оточуючої реальності, у казці все чарівне сприймається як магічне, «зачароване».

У жанрі казки сформувалося своєрідне ставлення до дійсності – особливість часово-просторових зв'язків (хронотопу). Час у казці – умовне поняття: ні вік, ні часові періоди не простежуються. Герой казки – людина певного сталого віку (дитина, парубок, чоловік, старий та ін.), він переходить з одного вікового стану в інший, а пробувши певний час поза домом (у мандрівці, наприклад), повертається назад таким, як і раніше.

Умовною величиною є і простір. У казках ніколи не подається детального опису природи, житла, одягу, оточення, адже це тільки контекст, у якому відбуваються дії. У багатьох казках простір ділиться на два виміри – цей світ і той світ – реальність і потойбіччя (невідомо країна), в якому існують химерні істоти, що впливають на долі казкових героїв (змій, Ох, чорти, дивовижні рослини та предмети).

Умовними є і казкові персонажі. Вони здебільшого змальовуються загальними рисами, часто гіпербалізуються, ідеалізуються, втілюють добро чи зло, прекрасне чи потворне. Відповідно до таких казкових функцій вони діють. Темою, яка об'єднує усі народні казки в окремий жанр, є утвердження людини як особистості, її боротьба проти сил, що заважають її щастю. Тема ця

простежується від найдавніших казок, але в кожній має окрему інтерпретацію.

Науковці, автори підручників з фольклору умовно поділяють казкових персонажів на добротворців, злотворців та знедолених.

Добротворці – особлива категорія. Вони чарівники, богатирі, силачі, козаки – загалом істоти (адже часто це тварини, рослини і т.д.), роль яких – захищати, допомагати, рятувати, підтримувати знедолених і карати злотворців. Це такі персонажі, як Котигорошко, козак Мамарига, Кирило Кожум'яка, Бух Копитович, богатирі Вернидуб, Вернигора та ін.

Злотворці – це носії зла, кривди, аморальності, які зазнають поразки та поганьблення у своїх темних справах (лиха баба, Змія чи Змій, Ох, мачуха, багатий брат, розбійник тощо).

Знедолені - це персонажі, які найчастіше позбавлені багатства, спадщини, які терплять кривду і несправедливість, але врешті-решт отримують заслужену винагороду (чи покарання).

Традиційно українські казки поділяються на:

- казки чарівні (фантастичні чи героїчні);
- суспільно-побутові казки (реалістичні);
- казки про тварин та міфологічні казки.

Чи не найбільшу групу в українському оповідному епосі становлять *чарівні казки*, в яких через подвиги героїв та їхні надлюдські здібності розкривається їх фантастичний характер. У таких казках розповідається про неймовірні пригоди та події, про нереальних істот, про потойбічний світ, про найхімерніші перетворення тощо. Обов'язковими елементами чарівних казок є їхня надзвичайність, ірреальність. Серед чарівних казок виділяється

велика група творів, які є ще й героїчними казками. Героїчними вони називаються тому, що в центрі зображення у них – образ богатиря-героя, завдяки доблесті, мужності якого відбуваються всі казкові події. Такі казки з'явилися і розвинулися у княжі часи, тому їм і властивий героїзм та виразний історичний характер («Кирило Кожум'яка» та ін.). Серед чарівних казок є й такі, в яких героїка відсутня, наприклад «Дідова дочка й бабина дочка».

Яскравим національним колоритом, доброзичливим гумором, дотепністю позначено багато чарівних казок. Доброчесним героям допомагають чарівні предмети, тварини, птахи і риби. Найголовнішим помічником героїв-добротворців є незвичайний кінь, появу якого у фольклорі дослідники пов'язували з релігійними уявленнями про те, що саме він переносить душу в замогильний світ і служить своєму господарю і там. Саме тому в давніх похованнях і знаходять останки коней разом із людськими. Кінь, як правило, не лише сильний, красивий, із золотою гривною і діамантовими копитами, він говорить, дихає полум'ям, літає під небом і володіє віщунськими секретами.

Серед жіночих персонажів чарівних казок – наречена, зачарована царівна, пасербиця, сирота, вірна дружина, а також представниці злих сил – мачуха, змієва мати, лиха баба та її дочка відьма, Кривда тощо. У багатьох казках важливу роль відіграють мотиви чесної праці, милосердя, боротьби зі злом. Дідова дочка, наприклад, допомагає яблуньці, криниці, а Котигорошко виконує дивовижні завдання.

Часто в казках приписуються бажані для людини чудесні якості багатьом предметам: чоботи, що поверх води ходять, торбинка-дротянка і торбинка-волосянка, шапка-неведимка тощо.

У казках наявна символіка імен (Котигорошко, Семиліток, Кожум'яка, Вернигора, Вернидуб, Ломикамінь, Ох та ін.) та чисел (3, 7, 9, 12). Одну з

провідних ролей відіграє трикратність певних мотивів (три голови у змія, троє друзів у козака Мамалиги, царівна-жаба тричі виконує завдання царя і т.д.).

Сюжети багатьох казок малюють схеми, які складаються з мотивів важких завдань, що супроводжуються формулами замовлянь. Герой чи героїня мають за ніч побудувати палац, засіяти й зібрати хліб, загнати в яйце-райце череди корів і отари овець тощо. Іноді завдання і загадки в чарівних казках є засобом підкреслення критичного стану персонажа, його переживань (батько має серед голубів упізнати свого сина у казці «Ох»).

Персонажі чарівних казок лишаються незмінними в часі – старими чи молодими. Час руху персонажів пов'язаний з ритмом казки. Швидка зміна епізодів вимагає напруженого темпу оповіді. Уповільнення дії загострює сприйняття, готує слухачів до головного моменту, до розв'язання конфлікту, після якого розповідь уповільнюється.

Невід'ємним компонентом поетики (сукупності художніх засобів) чарівної казки є традиційні художні формули, які посилюють оптимізм розповіді. Серед них – «жив собі на світі», «було, де не було, а в сімдесят сьомій державі за скляними горами жив собі бідний чоловік» та ін. Фінальні словосполучення – «я там був, мед-горілку пив, по бороді текло, а в роті не було» та інші. Існують формули для заохочення послухати оповідь («слухайте ж», «розкажу вам»), опису зовнішності персонажа («ні в казці сказати, ні пером описати», «сивий як молоко» тощо).

Радимо ознайомитися з казками «Івасик-Телесик», «Золота яблунька», «Летючий корабель», «Яйце-райце», «Кривенька качечка», «Іван Голик і його брат» тощо.

Суспільно-побутові казки виникли в той період розвитку суспільства, коли в ньому спостерігалася чітка ієрархічна розшарованість. Їхній зміст має

соціальну спрямованість, викриває і засуджує людські вади. Персонажі суспільно-побутових казок – певні типи, представники соціального прошарку чи верстви. Такі казки містять менше епізодів, ніж чарівні, сутність образів у них розкривається через діалоги чи у конкретних діях. У суспільно-побутових казках майже відсутнє надприродне і у них немає чарівних предметів, чудесних перетворень героїв. Великий вплив на формування казок мали (починаючи з XIII ст.) літературні запозичення, світові сюжети, універсальні мандрівні історії.

За тематикою суспільно-побутові (соціально-побутові) казки дуже багаті, усі вони реалістичні, а їхніми героями виступають представники різних соціальних груп: селянин, коваль, мірошник, пан, піп, солдат, купець та ін.; інколи – національностей : москаль, жид, німець, турок тощо. Казки цієї групи поділяються також на *родинно-побутові* і *соціально-побутові*, але різниця між ними досить умовна. Однією з особливостей суспільно-побутових казок є їхній гумор, жартівливий чи сатиричний тон, дотепність та тонка іронія.

Серед родинно-побутових казок чи не найбільшу групу становлять казки про бідного та багатого брата, стосунки яких ґрунтуються на кривді з боку багатого й довірливості й доброті з боку бідного. За свою жорстокість і зажерливість багатий брат завжди покараний різними карами, які витікають із сюжету. У частині казок конфлікт виникає між сином і батьком, дочкою і матір'ю, пасербицею і злою мачухою, між чоловіком і жінкою («Три поради», «Язиката Хвеська», «Як чоловік жінку вчив працювати» та ін.).

У суспільно-побутових казках тематика й проблематика стосується вже не родинного, а соціального життя, тому й конфлікти у них мають соціальне забарвлення, герої – представники різних соціальних груп та національностей, які втілюють певні психологічні риси своїх станів і народів. У таких казках симпатії завжди на боці бідного і мудрого, чесного і доброго

(«Мудра дівчина», «Торбин брат», «Як мужик пана дури́в» тощо). У таких казках часто фігурує хитрий і дотепний циган, брехливий і ласий до чужих жінок піп, пихатий полохливий пан, брехуни, крадії, скупі, ледачі персонажі.

В українських казках, які в фольклорі європейських народів, може діяти чорт, який намагається перемогти розумом і хитрістю простого чоловіка, але завжди зазнає поразки. Цей фантастичний герой зображається не як втілення демонічних сил, а як сила, здатна нашкодити чи допомогти.

Казки про тварин належать до умовної групи казок про птахів, комах, плазунів, рослини, небесні світила і природні явища. Герої таких казок – наділені людськими якостями (мовою, думками, емоціями, здатністю спілкуватися та діяти тощо). Казки про тварин вважаються найдавнішими в казковому епосі, адже вони виникли як оповіді мисливців та звіроловів і носили магічний характер (для замовляння тварин – тотемних предків). На думку дослідників, давня людина вважала звірів не тільки рівними собі, а вищими і розумнішими за себе. У казках про тварин діють звірі дикі й домашні, приручені тварини, які мають алегоричне значення. Найпопулярнішими героями казок про тварин є вовк, заєць, ведмідь, лисиця як найпоширеніші звірі на території проживання східних слов'ян.

Вовк постає в казках то грізним і лютим, то простуватим і жадібним, здебільшого його називають вовчиком-братиком. Інший улюбленець народної казки – хитра лисичка-сестричка, втілення хижої мудрості, облесливості, вічного конкурента вовка («Лисичка-сестричка і вовк-панібрат» та інші). Володарем лісу постає в казках ведмідь – «вуйко», який діє з образами вовка і лисиці.

Серед лісової дрібноти симпатії в казках належать до зайців, їжаків, білок, птахів, мишей, яким доводиться рятувати свої житла і дітей власним розумом та кмітливістю. Звірі в казках можуть спілкуватися між собою

(«Котик і півник», «Заєць і ведмідь»), а також з людиною, при чому людина здатна перехитрити хижака.

Серед свійських тварин – казкових персонажів найчастіше зустрічаються собака, кінь, корова, кіт, свиня, цап, баран, півень тощо. Як правило, тварини є спільниками свого господаря й допомагають йому, хоча часто в казках господар може вигнати з дому старого собаку («Сірко») чи kota («Пан Коцький»), або тварини самі тікають від хазяїна в пошуках кращої долі («Цап та баран»).

Поряд з групами народних казок про диких і свійських тварин існують групи творів про диких та свійських птахів, які поділяються на хижаків (орлів, шулік, яструбів) та слабкіших пташок (горобці, соловейки, ластівки тощо), свійських птахів (півник, курочка, качечка та ін.).

У казках про тварин відтворюється життя світу природи очима давньої людини. Намагаючись пояснити явища довкілля, поведінку тварин, птахів, плазунів, комах, їхній вигляд та природне призначення, праслов'яни створили багато казок-пояснень тих питань, які їх хвилювали («Чому жайворонок збирає сім'я?», «Як Бог ділив літа», «Чому бузьок жере жаби, а вовк роздирає вівці?» тощо).

Окрему групу становлять казки повчально-розважальні, розраховані переважно на дітей («Колобок», «Рукавичка», «Коза-дереза», «Солом'яний бичок» та інші).

До оповідного казкового епосу зараховуються також байки, кумулятивні (надокучливі) казки, анекдоти, небилиці, які різняться жанровою специфікою.

2. Народні легенди, перекази, бувальщини належать до історичної прози. У них відображені історія народу, його світогляд, поетична культура. У легендах та переказах розповідаються фантастичні історії про народних героїв, месників, оборонців рідної землі, про певні місця, ліси, гори, скелі, про назви, про появу певних квітів, тварин, комах і птахів тощо. Народні легенди і перекази, навіть якщо оповідають про фантастичне (як казка), мають установку на достовірність зображеного факту чи явища, своєю героїчною тематикою, поетизацією образів, гіперболізацією легенди подібні до народних дум і билин.

Існує багато різних класифікацій легенд, умовно легенди поділяють на *міфологічні, апокрифічні та історико-героїчні*.

Міфологічні легенди – усні народні твори сюжетного характеру, засновані на давніх дохристиянських уявленнях, які з часом утратили свою світоглядну основу і набули суто символічного значення.

До такої групи належать легенди:

- в яких предмети чи явища набувають людських рис (про духів, русалок, водянників та ін.) (антропоморфічні);
- про перетворення людини в тварину (зооморфічні);
- про чудовиськ чи потвор із рисами людей, птахів чи тварин (тератоморфічні, від гр. тератос – чудовисько, потвора);
- про походження різних природних явищ (гір, річок, грому та ін.), певних рослин, тварин та ін. істот (етіологічні, від гр. етіос – причина);
- про життя померлих наглою смертю, про утоплеників, самогубців, мерців, упирів та ін. (демонологічні);

- про чаклунів, відьом, ворожбитів та ін., тобто живих людей, наділених надприродними вміннями чи якостями.

Апокрифічні легенди – це прозові твори церковно-релігійного змісту, створені на основі мотивів та образів біблійної та апокрифічної літератури. Апокриф (з гр. мови – таємний, захований) – це не визнана церквою, а потім і заборонена розповідь про події і осіб біблійної історії, яка включає цікаві деталі, казкові мотиви. Апокрифічні легенди створені на основі книжної традиції, їхніми персонажами є Христос, Матір Божа, Адам і Єва тощо. Серед них науковці виділяють:

- легенді про створення світу й походження небесних тіл (космогонічні);
- про створення Богом перших людей (антропогенічні);
- про життя перших людей (у раю, про спокушення Єви й Адама, про вигнання з раю, про війну янголів та ін.) (антропологічні);
- старозавітні й новозавітні легенди (про потоп, про суди Соломона, про смерть Мойсея, розповіді про життя, діяння, смерть і воскресіння Ісуса Христа та ін.);
- легенди про життя і діяння святих (агіографічні, від гр. агіос – святий);
- оповіді про закони святкування, які виникли на основі різних днів, свят (заборона працювати в неділю та свята, заборона їсти яблука до Спаса, купатися в річках після Іллі тощо) (геортологічні, від гр. георгікос – землеробський);
- легенди про кінець світу (есхатологічні) та страшний суд.

Історико-географічні легенди – це розповіді про незвичайні фантастичні епізоди, пов'язані з історичними подіями минулого. У них головна увага звернена на факти, а менша – на фантастичне зображення подій.

Є легенди героїчні (про фізично й духовно видатних людей, які перемагають ворога й визволяють чи захищають рідну землю), є легенди про походження назв місцевості (топонімічні), предметів, власних імен, про походження річок, гір, долин тощо.

Існують легенди про будівництво монастирів і фортець, про навалу Батия, про Михайлика і Золоті Ворота, про Шолудивого Буняку тощо. Створено немало легенд і про козаків, які постають богатирями, наділеними надприродною силою та уміннями – про характерників (химородників), козаків-вовкулаків, знахарів, про зв'язок козаків з нечистою силою, про неймовірне звільнення і втечу з полону, про надприродних коней (чортів, обернених у коней) та ін.

Велика частина козацьких легенд присвячена окремим історичним постатям, особливо кошовому отаманові Іванові Сірку, про якого говорили як про найбільшого українського характерника, а турки називали його шайтаном (чортом).

Чимало легенд розповідають про козацькі скарби (Хмельницького, Орлика, Полуботка та ін.), про підземні церкви, які під час нападів ворога пішли під землю (і на їхньому місці утворилося озеро) і нібито й досі у них правиться служба і чути з-під землі дзвони і спів.

Легендами позначена в українській історії доба гайдамацьких рухів, центральними постатями у них є Гонта, Залізняк; доба опришків (легенди про Кармелюка, Довбуша, Кобилицю).

Біографії видатних людей доповнюють легендарними розповідями (про Г. Сковороду, Т. Шевченка).

Отже, легенди характеризуються увагою до незвичайного, надприродного, а проте вони мають установку на достовірність відображуваних подій. Окрім того, в українських легендах зустрічаються мандрівні сюжети на мотиви національного епосу інших народів.

У героїчних легендах часто використовуються художні засоби, близькі до казкових (гіперболізація фізичних і моральних рис героїв, числова символіка та ін.) Як і в міфологічних легендах, у них зустрічаються описи природи, розповідь ведеться від третьої особи. Значно частіше, ніж у казках, вживаються порівняння, метафори, персоніфікація, зокрема психологічний паралелізм. Характерний для героїчних легенд і переказів такий засіб тавтології, за допомогою якого концентрується увага на певній думці (диво-дивнеє, віки-вічні, злий-презлий та ін.).

Перекази – усні оповіді про життєві факти, явища, драматичні ситуації, пов'язані з конкретними історичними подіями, інформація про які передається не очевидцями, а шляхом переповідання почутого, переказування. Порівняно з легендами перекази відзначаються більшою достовірністю, документальністю, є виявом історичної пам'яті народу. У переказах відсутні елементи фантастики, вони, як і легенди, пояснюють походження географічних назв, міст і сіл, імен і національностей, вони класифікуються на кілька груп залежно від того, про який історичний період розповідають: Київська Русь; половецькі й турецько-татарські набіги; козаччина, Коліївщина (Гайдамаччина); опришківський рух; національно-визвольна доба від часу УНР та ін.

Висновки. Отже, у народних казках, легендах та переказах яскраво відображений морально-етичний світ та героїчний дух українського народу. У легендах і переказах з їх яскравими картинами визвольних битв, величними постатями народних месників, повстанців-ватажків, картинами жорстокої сваволі кріпосників, ліричними малюнками нещасливого кохання, сирітства, уявлення про мавок, русалок, упирів зупинився час. Саме тому ці фольклорні жанри привертали увагу багатьох збирачів, видавців, дослідників: М. Костомарова, М. Драгоманова, П. Куліша, П. Чубинського, Б. Грінченка, Д. Яворницького та ін. Читаючи народні казки, легенди та перекази, можна глибоко пізнати світогляд народу, його звичаї, поняття про добро та справедливість.

Література

1. Кононенко П. Українознавство / П. Кононенко. – К.: Наукова думка, 1996. – 353 с.
2. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання – Прес, 2006. – 592 с.
3. Калинова сопілка: Антологія української народної прозової творчості. – К.: Знання, 1998. – 420 с.
4. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість / В. Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1986. – 247 с.

Завдання до теми 4 (1й рівень)

Тести закритої форми:

1. Хто першим в українській літературі використав термін «казка»:
  - а) Ф. Прокопович;
  - б) І. Вишенський;
  - в) Л. Зизаній;

2. В якій українській казці чоловік мріяв купити у ворона двісті років життя, але це йому не вдалося:
  - а) «Як Бог ділив літа»;
  - б) «Як мужик пана дурив»;
  - в) «Козак Мамарига»;

3. Визначте головні жанрові ознаки казки:
  - а) традиційні формули початку і закінчення, настанова на вигадку і розважальність, повчальна мета, гіперболізація фізичних і духовних якостей персонажів;
  - б) розлогий епічний сюжет, що переповідає події з багатьма деталями, велика кількість персонажів;
  - в) відсутність традиційних образів і персонажів, динамічний і змінний сюжет, спрямована на реалістичне розкриття подій оповіді;

4. У якій народній казці про головного героя сказали великі та грізні звірі: «От який малий, а тільки-тільки нас усіх не поїв!» :
  - а) «Козак Мамарига» ;
  - б) «Цап та баран» ;

в) «Пан Коцький» ;

5. Як називається народна казка, в якій героєві за його добре серце допомагають персонажі Слухайло, Скороход, Об'їдайло, Обпивайло та Морозко?

а) «Ох» ;

б) «Летючий корабель» ;

в) «Котигорошко»;

6. З якою зброєю ходив Котигорошко визволяти від змій своїх братів та сестру:

а) з булавою;

б) з луком та стрілами;

в) з мечем та щитом;

7. У що перетворювався парубок у казці «Ох», щоб утекти від лісового царя:

а) хорта, коня, дерево;

б) окуня, перстень, пшоно;

в) стежку, вогонь, сокола;

8. Чарівні торбинка-волосянка, торбинка-дротянка, чоботи, що поверх води ходять та кінь Гивер фігурують у казці:

а) «Козак Мамарига» ;

б) «Летючий корабель» ;

в) « Котигорошко»;

9. Легенди релігійного змісту , створені на основі мотивів з Біблії та апокрифічної літератури належать до групи легенд:

- а) міфологічних;
- б) історико-героїчних;
- в) апокрифічних;

10. У яких легендах йдеться про реальних історичних осіб, про козацький героїзм, скарби опришків, спорудження фортець і монастирів:

- а) в апокрифічних;
- б) історико-героїчних;
- в) міфологічних.

Завдання до теми 4 (2-й рівень)

1. На які традиційні групи поділяються українські народні казки? Наведіть приклади.

2. З'ясуйте відмінності між чарівними та соціально-побутовими і родинно-побутовими казками.

3. Назвіть українських письменників, літературні казки яких стали побутовати як народні. Наведіть приклади.

4. Втіленням яких людських рис виступають певні тварини і звірі у казках про тварин. Згадайте приклади з казок.

5. Прокоментуйте слова І. Франка, сказані ним про роль народної казки у житті людини:

«Оті простенькі сільські байки, як дрібні, тонкі корінчики, вкорінюють у нашій душі любов до рідного слово його краси, простоти і чарівної

милозвучності. Тисячі речей у житті забудете, а тих хвиль, коли вам люба мама чи бабуся оповідали байки, не забудете до смерті».

6. Яких випробувань не витримали в казці про Котигорошка його побратими Вернидуб, Вернигора та Крутивус?

7. З'ясуйте відмінності між народними легендами і переказами.

Тема 5: Пареміографія і дитячий фольклор

1. Художня природа, тематика, жанрова специфіка дитячих народних творів

2. Загадки, прислів'я, приказки. Їхня образність, значення, особливості композиції

Усна словесність дорослих не завжди доступна дітям, вони починають сприймати і розуміти її лише у підлітковому віці. У свою чергу дорослі не завжди можуть осягнути дитячу народну творчість, відзначену незвичною вигадкою, багатю уявою.

До дитячого фольклору науковці зараховують твори, складені самими дітьми, і твори для дітей, складені дорослими. Вони виконуються у дитячому середовищі і призначені виключно для дітей. Специфіка дитячого фольклору полягає у відповідності психічним і віковим особливостям дітей у виборі тем, ідей, образів, а також у поєднанні словесного матеріалу з елементами гри, змагання, з орієнтацією на виховання дитини та стимулювання пізнавальних інтересів.

Серед жанрів дитячого фольклору – колискові пісні, забавлянки, усмішки, пестушки, заклички, примовки, дитячі колядки та щедрівки, дитячі ігри, лічилки, прозивалки, дражнилки, мирилки, страшилки, скоромовки тощо.

Коліскові пісні – один з найдавніших жанрів народної словесності. Вони первісно були споріднені із замовляннями і виконувалися не тільки для того, щоб приспати дитину, а й вберегти її від зла.

Найчастіше у піснях до дитини закликається сон, який її заспокоїть. У піснях присутні Дрімота, Потягусі, Гулі, а також кіт, який у слов'янській культурі є символом оберегу дому, затишку, спокою. Співаючи дитині, мати розповідала їй про мальовану колиску, про її хату, просила дитину, коли вона виросте, не кривдити матері.

У колискових піснях використовується тільки найпоширеніша і найпростіша лексика, найніжніші образи (тепла хатина, пухові подушечки, шовкові вервечки).

Мелодії колискових пісень монотонно-одноманітні, бо їхня мета – заколисати, вони мають різні повтори, заколисувальні кліше («люлі-люлі», «а-а-а», «бай-бай»), здрібніло-пестливі форми. Особливо прагне кожна мати вкласти в колискову пісню ніжні почуття, ласку, доброту.

примовляють дорослі, коли, використовуючи елементи гри, привчають до дитини якихось правил у родині, намагаються заспокоїти, відвернути увагу. Поряд з колисковими піснями в дитячому фольклорі є цілий ряд *неписаних жанрів*. Це здебільшого невеликі поетичні твори, які від чогось їй неприємного. Такі *віршики-потішки* дитині розповідають (співають), коли її купають чи годують, одягають на прогулянку чи застерігають від неприємного досвіду.

Найбільшу групу забавлянок становлять *пестушки* – віршики, які супроводжуються своєрідними рухами чи жестами, якими доросла людина пестить дитину, підбадьорює, навчає вправності, спритності, уваги та ін. Найпоширеніші «Сорока-ворона», «Ладусі», «Чобіток», які супроводжуються виконанням фізичних вправ. Поширені й так звані *чукикалки*, які виконуються дорослими під час гойдання-підкидання дитини на коліні чи нозі.

Такі тексти в поєднанні з розвиваючим вправами збуджують інтерес, зацікавленість, дають дитині перші відомості про світ, природу, людські стосунки тощо.

Поширені також *казки-небилиці* та *надокучливі казки*, які вчать дитину відрізняти реальність від вигадки, порівнювати, зіставляти. Надокучливі казки нерідко дають дитині можливість зрозуміти, що їй не варто в даний момент вимагати від дорослого захоплюючої розповіді, бо на це є певні причини:

Був собі журавель та журавочка,

Наносили сінця повні ясельця.

Наша пісня гарна й нова,

Починаймо її знову...

Окрему групу дитячого фольклору становлять твори, які перейшли із загальної народної творчості, давніх ритуалів та пісень з колендарно-обрядового циклу, які давно втратили первісне значення.

Це заклички, заклички-обереги, заклички-ворожіння, примовки, дитячі колядки та щедрівки, дитячі ігри.

Заклички – це короткі поетичні твори, пов'язані з вірою давніх людей у магічну силу слова, в яких звучать звернення до природних явищ, стихій з метою вплинути на них. Це звернення до дощу, сонця, до пташок і тварин з відповідними проханнями:

Іди, іди дощику,   Дощику, дощику припусти

Зварю тобі борщику,   На бабині капусти,

В полив'янім горщику...На дідове жито...

Коли в дитини випадає зуб, його закидають на горище і просять: «Мишко, мишко, на тобі зуб кістяний, а мені дай залізний (золотий)» та ін.

Подібні до закличок *примовки*, які не використовують прохання, але виражають почуття, викликані якимось явищем. Примовка натякає на певну думку звуковими засобами, художніми образами, звуконаслідуваннями, шляхом використання алітерації та асонансів, примовки імітують кумкання жаб, спів пташок, виття вовка тощо.

Іронією, гумором, розважальністю визначаються *дитячі колядки і щедрівки* з побажаннями господарям та з жартівливими погрозами зробити їм шкоду.

Дитячі ігри також запозичені з календарно-обрядового циклу. Це спрощені варіанти ігор дорослих, які колись мали ритуальне значення. Це жанр дитячої драматургії, де діти грають ролі певних персонажів, імітуючи їхню мову, вчинки, рухи. Здебільшого це ігри про хліборобську працю («Просо», «Мак»), про те, як вовк краде гусей чи овець, шуліка полює на курчат тощо.

Найбільш «дитяча» за своєю суттю група творів дитячого фольклору, які складені самими дітьми. Це лічилки, прозивалки, дражнилки, мирилки, страшилки, примовки та ін.

Лічилки – це коротенькі віршики, якими призначається роль і місце кожного з учасників. Іноді це слова позбавлені змісту:

Котилася торба з великого горба,

А в тій торбі хліб, паляниця,

Кому доведеться, той буде жмуриться.

Ені-бені, рікі-такі,

Цум, буль-буль,

Калякі-шмакі

Еус, беус, касмадеус

Бокс!

Прозивалки – невеличкі віршики, які виголошуються в момент сварки, суперечки, які є реакцією на образу чи неприємну дитині дію. Супроводжуються жестами, мімікою і виражають гнів, незадоволення, ворожість. Прозивалки адресуються плаксам, кривдникам.

Подібні функції та ознаки мають *дражнилки* – словесні формули, якими діти виражають своє негативне ставлення до іншої дитини, намагаючись викликати в неї певну реакцію. Такі віршики звернені до плакс («Рьова-корова, дай молока»), до жадібних («жадина-говядина...») тощо.

Необхідними і важливими в дитячих стосунках є *мирилки* – запрошення для примирення, до відновлення дружби:

Мир-миром,

Пироги з сиром,

Вареники в маслі,

Ми –дружечки красні,

Помирімося.

Усі згадані жанри дитячого фольклору характеризуються чітким ритмом, точною римою, мінімальною кількістю художніх засобів, енергійним та емоційним виконанням. Поширені серед дітей і *страшилки* – короткі розповіді про неймовірно страшні події з рисами містики й фантастики, якими діти лякають ровесників. У таких розповідях фігурують кладовища, чорна рука, трупи, мерці, переважають чорний та червоний кольори, вони виконуються таємничою інтонацією, з нагнітанням атмосфери страху. Яскраво характеризують специфіку дитячого мислення формула *примовок*, які часто вимовляються за певних шаблонних ситуацій, обставин у повсякденних ситуаціях («Я з тобою не дружу», «Я про тебе розкажу», «Я тобі як дам» тощо), служать як формули заборони («Хто заговорить – з'їв жабу»).

Як своєрідна дитяча забавка сприймається і *скоромовка*, яка розвиває дитяче мовлення, артикуляцію.

2. Частина фольклору, яка об'єднує найкоротші жанри (прислів'я, загадки, приказки та їх різновиди-побажання, вітання прокльони, порівняння, каламбури, тости та ін.) – це *пареміографія*.

Ці словесні мініатюри зафіксовані ще в «Повісті минулих літ», вони урізноманітнюють та індивідуалізують наше мовлення, несуть інформацію про емоційний та психологічний стан, фіксують народні етичні та естетичні норми.

Загадка – одне з найдавніших культурних явищ слов'ян, вона стисло описує предмет, істоту, явище за допомогою яскравих метафоричних образів, згадуючи форму, колір та інші виразні якості, але не називає їх.

Загадки виховують кмітливість, спостережливість, розвивають образно-асоціативне мислення, широко використовуються в народній педагогіці. Тематика загадок охоплює явища природи, рослинний, тваринний світ, саму людину з її матеріальним і духовним життям. Через загадку можна побачити побут українського селянина, предмети вжитку, визначити форми діяльності, інтереси, симпатії.

Часто в загадках неживі предмети, явища і сили природи представлені як живі істоти, як персоніфіковані чи одухотворені. Вони співзвучні із слов'янськими міфами про походження світу, божеств, небесних світил. Їх ще називають *анімістичними* (від лат. *аніма* – душа). Це загадки про небо, сонце, дощ, грім, веселку тощо («За лісом-пролісом золота діжа сходить»).

Є загадки, в яких сили природи зображені у вигляді звірів, їх називають *зооморфними*, бо в них зафіксоване поклоніння давніх слов'ян тваринам-тотемам («Сиві воли все поле зтягли»).

Якщо до змісту загадок входять порівняння явищ природи і реалії дійсності з людьми і людськими взаєминами, то ці загадки називаються *антропоморфичними*.

Особливостями жанру загадки є те, що в ній широко використовуються традиційні епітети, порівняння, паралелізми, поширені тавтологічні вислови. Для позначення певних предметів вживаються імена людей тощо. Українські загадки часто бувають органічною складовою народних казок, особливо тоді, коли персонажі повинні пройти певні випробування, позмагатися. Наприклад класичні загадки із казки «Мудра дівчина»: Що в світі є найсильніше, наймиліше і найпрудкіше?

Прислів'я і приказки – це стійкі афористичні вислови, які у стислій, точній формі висловлюють думку про певні життєві явища, реалії дійсності,

людські риси, вчинки у їхніх характерних і специфічних ознаках. Прислів'я і приказки відзначаються влучністю і сконцентрованістю. Часто між прислів'ям і приказкою важко провести чітку межу.

Прислів'я – це вислів, який становить граматично й інтонаційно оформлене судження, як правило, у формі складного речення, що має двочленну структуру («Поженешся за двома зайцями – жодного не впіймаєш»).

Приказка – це образний вислів чи зворот, який просто і влучно характеризує людину, її вчинки, явища життя і часто буває частиною прислів'я («Погнатися за двома зайцями»).

Отже, прислів'я, виражає думку повністю, а приказка тільки частково і буває частиною прислів'я.

Прислів'я і приказки належать до різних періодів розвитку національної культури, вони свідчать не лише про побут, господарство, історичну епоху, а якнайповніше передають світогляд певного народу, його національний характер, ментальність, релігійні, етико-моральні цінності тощо.

Кожна історична епоха залишала на собі певні пласти прислів'їв і приказок, наприклад, «Загинули як обри», «Не подушивши бджіл, меду не їсти», «Якщо внадиться вовк у кошару до овець, то виносить усю отару». Ці прислів'я і приказки походять ще з княжих часів і згадуються у літописі «Повість минулих літ».

У літературних пам'ятках і в народній пам'яті збереглися прислів'я на різні теми: про родинні стосунки, про неохайних та ледачих людей, про бідність і багатство, про найрізноманітніші моральні недоліки, про скупих і сварливих, про такі поняття, як любов до рідної землі, про значення людського слова, про чесноти та хиби.

Найвідоміші з них – битися як риба об лід; не плюй у криницю, бо схочеш водиці; пусто, як Мамай пройшов; з ним каші не звариш; залити за шкуру сала; пожалів вовк кобилу – залишив хвіст та гриву; сльозами горю не зарадиш; видно, що Химка хліб пекла: і ворота в тісті; ворон ворону ока не виклює та інші.

Часто в одному прислів'ї протиставляються позитивні і негативні риси людини, чимало є мініатюр про вік і зовнішність людини, про дружбу. Як своєрідний жанр прислів'я мають особливу поетику, їх художнє значення відзначається стислістю, образністю. Вони наповнені глибоким життєвим змістом і вміщують думку великої ваги.

У прислів'ях часткове набирає виняткового узагальнення і тому може застосовуватися до близьких за значенням явищ і подій. При цьому своє пряме значення прислів'я втрачає і набирає переносного: “Залити за шкуру сала”, “Яке коріння, таке й насіння”.

Основним художнім засобом прислів'їв є метафори. Окрім них часто вживаються порівняння, які сприяють яскравішому вираженню змісту, повчальності: «Глянув, як п'ятака кинув». У прислів'ях використовуються антитези («На словах фортеці бере, а на ділі жаби боїться»), гіперболи («Їсть за вовка, а робить за комара»). Серед прислів'їв є чимало позначених гумором та іронією. Зокрема твори з подібним змістом часто зустрічаються серед прислів'їв повчального характеру: «Де не посій, там і вродиться», «Добрий чоловік: як спить, то й їсти не просить». Нерідко у прислів'ях зустрічаються різні форми тавтологій: «Крути, та не перекручуй».

Кожне слово у прислів'ях та приказках несе змістове навантаження, а речення гранично лаконічні і художньо відшліфовані. Це досягається стислістю виразів і структурністю їх композиції. Здебільшого композиція у прислів'ях двочленна, що відповідає паралелізму образів. Такі твори

розпадаються на дві частини: «Слово не горобець – вилетить, не спіймаєш», або й на три: «Говори мало, слухай багато, а думай ще більше».

Багато висловів пов'язані із давніми магічними діями («Перемивати кісточки», «Заговорювати зуби»), з обрядами ворожіння («Викапаний батько», «Вилами по воді писано»), з магічними числами («Сім разів відмір, а один раз відріж»).

Від давніх вірувань походять вислови, пов'язані з забобонами («Ні пуху, ні пера», «Не пускати на поріг»). Багато висловів-паремій пов'язані з обрядовою творчістю («Врізати дуба», «Підсунути гарбуза», «Сидить, як засватана», «Колупати піч» та ін.).

Багато прислів'їв з'явилося на основі спостереження за поведінкою тварин («Крутити хвостом», «Ходити на задніх лапках»), явищами природи («Крапля камінь точить», «Під лежачий камінь вода не тече»); чимало висловів стосуються побуту і ремесел («Найшла коса на камінь», «Товкти воду в ступі» тощо).

Окрему групу паремій становлять вітання, побажання, подяки, прощання, прокльони, присяги, застереження, каламбури, порівняння, тости та ін. Частина з них пов'язана з вірою в магічну силу слова.

Вітання говорять під час зустрічі зі знайомою людиною. Слова привітання залежать від її віку, обставин зустрічі, вони можуть промовлятися у формі вигуків, запитань, з нагоди певного свята і часто можуть супроводжуватися побажанням здоров'я, добра і матеріального статку: «Добридень!», «Бог на поміч!», «Дай боже здрастувати!», «Яким вітром занесло?», «Христос воскрес!», «Христос ся рождає!», «Многая літа», «Великий рості!», «Щоб ви і ми щасливі були!»

Подібні до побажань є застільні побажання, висловлені господарям чи гостям – тости, які походять від тих часів, коли укладені угоди завершувались скріпленням їх питтям міцних напоїв: «Будьмо!», «На здоров'я!», «Пиймо до дна, щоб не лишалося на сльози!» та ін. Побажання можуть висловлюватися з різних нагод: під час прощання, як подяка, під час народження дитини, одруження, під час похорону тощо.

Багато побажань і привітань носять гумористично-жартівливий характер, що пов'язано з національними українськими традиціями: «Щоб у наших ворогів у горлі пір'я виросло!», «Щоб старі вороги рачки лазили, а в молодих очі повилазили!», «Бодай вас Бог любив, а мене молодиці!», «Щоб ти живий був!»

З вірою в магічну силу слова також пов'язані прокльони, які перегукуються з заклинаннями і супроводжуються магічними маніпуляціями. Вони являють собою сталі формули, які починаються словами «а щоб тобі...», «бодай тобі...» тощо. Згадаймо поетичні прокльони Довженкової прабаби, які були творчістю її темної душі. Побажання зла можуть мати неочікувані акценти від трагічних до трагікомічних: «Щоб тобі очі повилазили!», «Бодай тобі заціпило!», «Грім би тебе побив!», «Хай тебе Бог покарає!», «Іди до дідька!», «Хай тобі грець!», «Цур тобі пек!»

Наближеними до прокльонів є присяги – словесні формули, якими людина підтверджує правоту своїх слів обіцянками бути покараною вищими силами за їх порушення: «Щоб я крізь землю провалився!», «Щоб мені ранку не діждати!»

У побутовому мовленні дуже поширені приказки-застереження – формули, якими обмежується мова, спиняється мовець, аби не сказав чогось зайвого, лихого. Це походить від віри в таку мить, коли погане слово може реалізуватися й накоїти біди: «Не згадуй проти ночі», «В добрий час сказати,

а в лихий промовчати», «Не до тебе мовлячи», «Тричі сплюнути», «Якби твої слова Богові у вуха».

Окрему групу паремій становлять прикмети – вислови, в яких певні природні стани та явища співвідносяться з їхніми наслідками, зі змінами, які з них випливають: «Ластівки низько літають – на дощ», «Сонце сідає у хмари – на вітер», «Прийшов Спас – держи рукавиці про запас», «Прийшла Покрова – сиди, чумак, дома».

Багато у нашому мовленні й народних порівнянь: працює, як віл; злий, як собака; ласий, як кіт на сало; бідний, як церковна миша.

Найскладнішими за образністю і найпарадоксальнішими за висловом є каламбури – сталі фрази, побудовані на зіставленні чи поєднанні несумісних понять та явищ, що набуває форми нісенітничі. Вони вживаються як правило в сатиричному, іронічному, жартівливому контексті: «На вербі груші, а на осиці кислиці», «На городі бузина, а в Києві дядько», «Дайте пити, бо так хочу їсти, що ніде й переночувати», «Наговорив сім мішків гречаної вовни».

Каламбури розповідають про людські вади, висміюють брехунів, дурнів, нахаб тощо.

Серед них є діалогічні каламбури (або ще стягнені анекдоти), які передають комічні ситуації двома-трьома фразами: «Чому батько вмер? Чи хліба не було?» – «Хліб був, та не було чим врізати», «А що вони роблять? – пообідали та хліб їдять», «Дайте молока – Ще не доїли бика».

Отже, прислів'я, приказки, та інші жанри паремій пройшли довгий шлях розвитку. Завдяки своєму лаконізмові вони активно розвиваються і сьогодні, збагачуються та поновлюються. Вони прийшли до нас із глибини праслов'янського язичництва, наповнилися з біблійних притч під час прийняття християнства, була запозичені із перекладеної літератури – з

грецьких та латинських афоризмів. Вони винесені в заголовки багатьох художніх творів («За двома зайцями» М. Старицького, «Дай серцеві волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Лихий попутав» Панаса Мирного тощо). Прислів'я, приказки, побажання та ін. різновиди паремій лягли в основу оповідань («Пархомове снідання», «Салдацький патрет» Г. Квітки-Основ'яненка).

Висновки. Отже, найкоротші жанри фольклору влучно, образно, дотепно і талановито відбивають найсуттєвіші сторони людського життя, взаємин, рис характеру, ставлення до світу тощо. Нині вони стали своєрідними образними формулами, запозиченими з пісень, казок, легенд, анекдотів, притч тощо. Пареміографічні звороти є структурними компонентами усного мовлення, роблять його точним, образним, афористичним, вони є орнаментом висловленої думки, підкреслюють у ній смислові акценти.

Література

1. Закувала зозуленька: Антологія української народної творчості. – К.: Дніпро, 1998. – 520 с.
2. Лановик М., Лановик З. Українська усна народна творчість / М. Лановик, З. Лановик. – К.: Знання – Прес, 2006. – 592 с.
3. Калинова сопілка: Антологія української народної прозової творчості. – К.: Знання, 1998. – 420 с.
4. Гнатюк В. Вибрані статті про народну творчість / В. Гнатюк. – К.: Наукова думка, 1986. – 247 с.
5. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. / К.: наукова думка, 1992. – 311 с.

Завдання до теми 5 (1-й рівень)

Тести закритої форми

1. Який із названих жанрів усної народної творчості належать до дитячого фольклору:
  - а) лічилки, дражнилки;
  - б) казки, легенди;
  - в) ліричні пісні, соціально-побутові пісні;

2. Який із перелічених жанрів фольклору належить до пареміографії:
  - а) лічилки, заклички;
  - б) загадки, прислів'я;
  - в) думи, історичні пісні;

3. Яка правильна відповідь на загадку «Лежить Гася, простяглася, а як встане, до неба дістане» :
  - а) веселка;
  - б) дорога;
  - в) поле;

4. Відгадайте правильну відповідь на загадку: «Повзун повзе, сімсот голок несе»:
  - а) шишка;
  - б) їжак;
  - в) будяк;

5. Яка із запропонованих паремій є прислів'ям:

- а) Краще синиця в жмені, ніж журавель в небі;
- б) Горобцям дулі давати;
- в) За лісом-пралісом золота діжа сходить;

6. Яка літературна пам'ятка зафіксувала давньоруське прислів'я «якщо внадиться вовк у кошару, то виносить усю отару»:

- а) «Слово о полку Ігоревім»;
- б) «Слово про закон і благодать» ;
- в) « Повість минулих літ»;

7. Вкажіть художній твір, в якому використана така паремія, як прокльони: «Мати Божа, царице небесна, голубонько моя, свята великомученице, побий його, невігласа, святим твої омофором! ... Щоб ріс він не вгору, а вниз, і щоб не почув він ні зозулі, ні Божого гromу... , щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...»

- а) «Дитинство» Ю. Яновського;
- б) «Як ми колись учились» Остапа Вишні;
- в) «Зачарована Десна» О. Довженка;

8. В основу якого оповідання Г. Квітки-Основ'яненка лягло українське прислів'я « Швець, знай своє шевство, а в кравецтво не мішайсь!»:

- а) «Салдацький патрет» ;
- б) «Мартвецький великдень» ;
- в) «От тобі й скарб»;

9. Хто з персонажів п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» згадує приказку «Знайся кінь з конем, а віл – з волом»:

а) Наталка – виборному;

б) Петро - возному;

в) виборний – Терпелісі;

10. Яка із наведених паремій є загадкою:

а) Найшла коса на камінь;

б) Орел не ловить мух;

в) Живе без тіла, говорить без язика.

Завдання до теми 5 (2-й рівень)

1. У чому специфіка дитячого фольклору?
2. Дайте визначення загадки. З'ясуйте відмінність цього жанру фольклору від інших жанрів.
3. З'ясуйте значення наведених приказок і прислів'їв:

На похиле дерево і кози скачуть;

На вербі груші, а на осиці кислиці;

Коня кують, а жаба ногу наставляє;

Посади свиню за стіл, то вона й ноги на стіл;

Бійся не того собаки, що голосно гавкає, а того, що
лащиться;

На чиєму возі їдеш, того й пісню співай;

Ворон ворону ока не виклює.

4. Продовжте прислів'я або приказку за поданим початком:

Вовка боятися –

Краще синиця в жмені...

Новий віник...

Шила в мішку...

Або пан, або...

Рада б душа в рай...

Очі – яма, а...

Видно, що Химка хліб пекла...

5. Наведіть власні приклади народних побажань, прокльонів, лічилок та інших зразків дитячого фольклору і паремій, вказавши жанр.